Съставителство и научна редакция
Евелина СТАЙКОВА
Юлиана ХАДЖИЧОНЕВА

ПОЛИТИКИ И ИНОВАЦИИ ЗА ГРАДОВЕТЕ

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

ПОЛИТИКИ И ИНОВАЦИИ ЗА ГРАДОВЕТЕ

Сборник с доклади
от интердисциплинарната школа
„Политики и иновации за градовете“,
Първо издание 2021 г.

София
2022

Автори
Преподаватели и изследователи:
Спартак Керемидчиев – Институт за икономически изследвания на БАН
Юлиана Хаджичонева – Департамент „Администрация и управление“ на НБУ
Евелина Стайкова – Департамент „Политически науки“ на НБУ
Теодора Карамелска – Департамент „Философия и социология“ на НБУ
Илдико Отова – Департамент „Политически науки“ на НБУ
Албена Павлова – Департамент „Администрация и управление“ на НБУ
Виолета Шатова – Департамент „Архитектура“ на НБУ
Петър Петров – Департамент „Архитектура“ на НБУ
Гергана Стефанова – Департамент „Архитектура“ на НБУ

Студенти от бакалавърски и магистърски програми на НБУ:
Антония Николова, Деря Бекир, Роберта Колева, Симона Трифонова, Теодора Вучкова, Йорданка Сомлева, Калина Сивчева, Кристина Атанасова, Симона Вълкова, Симона Върбанова, Кристиян Димитров, Християн Русев, Вилимир Александров, Десислава Грозданова, Димитрина Велкова, Кристина Балкова, Рита Тодорова, Даяна Чолпанова, Емила Петрова, Мариета Колева, Нериман Моллаали, Теодор Бъчваров

Съставителство и научна редакция: Евелина Стайкова и Юлиана Хаджичонева
Рецензенти: проф. д-р Анна Кръстева, доц. д-р Кристиян Хаджиев

Автор на корицата: Филип Рашев
Предпечатна подготовка:
© Издателство Авангард Прима, 2022
София

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин. Копирането и преносът върху други информационни носители са забранени без писменото разрешение на носителя на авторските права.

ISBN 978-619-239-754-8 (електронно издание)

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД..... 5

ПЪРВА ЧАСТ.
КАК (ДА) ФУНКЦИОНИРАТ ГРАДОВЕТЕ 9

СТРАТЕГИЧЕСКО ПЛАНИРАНЕ НА МЕСТНОТО РАЗВИТИЕ..... 10
Спартак Керемидчиев

ГРАДЪТ И БЮДЖЕТИРАНЕТО: НАСТЪПВАНЕТО НА НОВИТЕ ТЕХНОЛОГИИ ВЪВ ВРЕМЕ НА ПОВСЕМЕСТНИ ИНОВАЦИИ 28
Юлиана Хаджичонева

УПРАВЛЕНИЕТО НА ГРАДОВЕТЕ ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА: ПОУКИ ЗА УСТОЙЧИВО ГРАДСКО РАЗВИТИЕ 37
Евелина Стайкова

АЛТЕРНАТИВНИ РЕЛИГИОЗНИ ПРАКТИКИ В ГРАДСКА СРЕДА..... 48
Теодора Карамелска

ГРАДЪТ – АРЕНА НА ОМРАЗА И СОЛИДАРНОСТ: ГРАФИТИ ПОСЛАНИЯ..... 62
Илдико Отова

ВТОРА ЧАСТ.
КАК (ДА) ИЗГЛЕЖДАТ ГРАДОВЕТЕ 69

ЗНАКОВИТЕ МЕСТА НА СОФИЯ – СИМВОЛИКА И ИСТОРИЧЕСКИ НАСЛАГВАНИЯ 70
Албена Павлова

ОБНОВЯВАНЕ НА ГРАДСКИТЕ РАЙОНИ ЧРЕЗ НОВИ КУЛТУРНО-АРХИТЕКТУРНИ ОБЕКТИ..... 82
Виолета Шатова

ПЕШЕХОДНИ ПРОСТРАНСТВА В ЦЕНТРАЛНИ ГРАДСКИ ЧАСТИ..... 93
Петър Петров

НОЩЕН УРБАНИЗЪМ – РЕШЕНИЯ СЪС СВЕТЛИНА ЗА ГРАДОВЕТЕ..... 108
Гергана Стефанова

ТРЕТА ЧАСТ.
КАКВИ (ДА) СА ГРАДОВЕТЕ НА БЪДЕЩЕТО..... 127

УНИВЕРСИТЕТИТЕ В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО 128
Антония Николова, Деря Бекир, Роберта Колева, Симона Трифонова, Теодора Вучкова

УЧИЛИЩАТА В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО 130
Йорданка Сомлева, Калина Сивчева, Кристина Атанасова, Симона Вълкова, Симона Върбанова, Кристиян Димитров, Християн Русев

ОБЩЕСТВЕНИЯТ ТРАНСПОРТ В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО 131
Вилимир Александров, Десислава Грозданова, Димитрина Велкова, Кристина Балкова, Рита Тодорова

ГРАДСКИТЕ ЧЕШМИ В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО..... 132
Даяна Чолпанова, Емила Петрова, Мариета Колева, Нериман Моллаали, Теодор Бъчваров

УВОД

Какво може да обедини архитекти, политолози, икономисти, социолози и еколози в един общ формат? Отговорът е многоизмерният и сложен, но именно поради това и любопитен образ на града.

Настоящият сборник събира в себе си доклади, които са представени и дискутирани по време на проведеното през 2021 г. Първо издание на Интердисциплинарната школа на Нов български университет (НБУ) „Политики и иновации за градовете“. Организирането на Школата за града и произтичащия от нея Първи сборник с доклади е естествено продължение на редица предшестващи ги инициативи и публикации, сред които ще изброим следните:

- *Теренното изследване* през 2017 г. по Образователния проект „*Градски политики, бизнес среда и местна демокрация: изследване на среден български град (Лом)*“, който е съвместна инициатива на Департамент „Политически науки“ и Департамент „Администрация и управление“ на НБУ
- *Международната двуезична френско-английска конференция* “*Променящият се град – проблеми, прогнози, перспективи*” (*Villes en transformation : défis, (pré)visions, perspectives | Changing Cities: Challenges, Predictions, Perspectives*), проведена на 18, 19 и 20.10.2018 г. в сътрудничество между Франкофонския център за академични постижения към НБУ, Департамента „Администрация и управление“, Департамента „Архитектура“, Департамента „Икономика“ и Департамента „Политически науки“ на НБУ (за повече информация тук: http://citiesconf.nbu.bg/home/)
- *Изследването* за дигиталната трансформация, устойчивостта и умния град като предизвикателство пред съвременна София (Hadjitchoneva, J. (2020). Digital Transformation, Sustainability and Smart City: A Challenge for Sofia? In: Aydin O. (eds). (2020). *The Impact of Digital Transformation*. Istanbul: Efe Akademi. 85-97.)
- *Монографията* за градските политики и местната демокрация през трите ракурса на глобалните тенденции, на европейските перспективи и на българските реалности (Стайкова, Е. (2020). *Градски политики и местна демокрация в началото на XXI век: Глобални тенденции, европейски перспективи, български реалности*. София: Издателство на НБУ. 223.)
- *Сборника с доклади* от Международната конференция за променящия се град (Krastanova R., Hadjitchoneva J. (sous la direction de). (2020). *Villes en transformation : défis, (pré)visions, perspectives*. Sofia : Edition NUB | Krastanova R., Hadjitchoneva J. (eds). (2020). *Changing Cities: Challenges,*

Predictions, Perspectives. Sofia: NBU Press. 384. [Online] https://publishing-house.nbu.bg/bg/elektronni-izdaniq/knigi/villes-en-transformation-defis-previsions-perspectives-changing-cities-challenges-predictions-perspectives

- *Изследването* на социално-икономическото и предприемаческото разнообразие на българските региони (Siagh, A.R., Hadjitchoneva, J. (2020). Socio-economic and Entrepreneurial Diversity of Bulgarian Regions: A Multivariate Analysis and Typology. В: Зарева, И., Кирова, А. (съст.). (2020). *Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи*. [*Economic Development and Policies: Realities and Perspectives*]. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. 569-580.)
- *Колективната монография* за устойчивото градско развитие с фокус върху град София (Стайкова, Е., Хаджичонева, Ю. (съст. и ред.). (2021). *Устойчиво градско развитие – поуки за София*. София: Издателство на НБУ. [Online] https://publishing-house.nbu.bg/bg/elektronni-izdaniq/knigi/ustojchivo-gradsko-razvitie-pouki-za-sofiq)
- Изследването на практиките на взаимодействие между местната власт на районно ниво в градовете и гражданското общество в България (Hadjitchoneva, J. (2015). Promotion and Practices of Interaction: Local Government at District Level and Civil Society in Bulgaria. In: Yalçinkaya A. and Yazgan S. (eds.). (2015). *4. BlueBlackSea International Congress Politics, Economics and Society "Local and International Perspectives for Conflict Resolution, Cooperation and Democratization" Congress proceedings*. Istanbul: Gundogan Yayinlari. 419-444.).

Както в този сборник, така и в част от изброените инициативи и публикации студентите са активни участници. Студентите структурират, подготвят и провеждат теренните проучвания на политическата и бизнес средата в града. Студентите идентифицират и изследват шест проблематични сфери на градското (не)устойчиво управление, като предлагат своето разбиране и визия за развитието на град София в областта на делегирането на отговорности на районите, градските иновации за по-чист въздух и транспортните комуникации на столицата в колективната монография. В този сборник са поместени резюметата на проектите на двадесет и двама студента, които разработват в екип по време на първата школа за града.

Сборникът е структуриран в три основни части. Първата част насочва читателя към функционирането на градовете. Тя обхваща пет доклада, дискутиращи както основни теоретични постановки, така и новостите в сферите на стратегическото управление на местното развитие, градското бюджетиране и иновативните подходи към неговото управление, управлението на градовете по време на криза през призмата на устойчивото градско развитие, алтернативните религиозни практики в градската среда и градът като арена на омраза и солидарност чрез изследването на графити

посланията. Втората част третира тематиката за облика на градовете, като представя на читателя знаковите места на град София като символика и исторически наслагвания, интересни идеи за обновяване на градските райони чрез нови културно-архитектурни обекти, стари и нови решения за пешеходните пространства в централните градски части и нощния урбанизъм през решенията със светлина за градовете. Третата част представлява погледа на студентите към бъдещето на града в четири направления – за университетите на града, за училищата на града, за градския транспорт и за обществените чешми в града.

Сборникът и докладите, които попадат в него, не са изчерпателни по съответните тематики и направления, но представляват провокация за начало на един критичен и аналитичен разговор за развитието на градовете и тяхното бъдеще.

Това, което читателят ще открие са полезни и интересни примери за доброто планиране и управление на градските политики и градската среда. Перспективата във всеки от докладите е непременно иновативна. Днес, повече от всякога е валиден принципът за иновации и отвореност за промени, особено в градски контекст. Там местните власти, търсят възможности и подкрепа в иновациите, така че да предложат нови и ефикасни решения на градските проблеми и управление.

Авторите са преподаватели и изследователи от НБУ – от Департамента „Администрация и управление“, Департамента „Политически науки“, Департамента „Архитектура“, Департамента „Философия и социология“, както и от външни институции – Института за икономически изследвания на Българската академия на науките. Студентите се обучават в различни бакалавърски и магистърски програми на НБУ.

Една от амбициите на този сборник е да бъде полезно четиво за следващите випуски на школата, но включените изследвания и проекти биха могли да послужат на всеки – студент, изследовател, преподавател, експерт, политик, общински служител, практик, активист, мечтател, който изследва или се вълнува от това как може и трябва да се подобри качеството на живот в града.

ПЪРВА ЧАСТ.

КАК (ДА) ФУНКЦИОНИРАТ ГРАДОВЕТЕ

Градът като „*състояние на духа*“, средоточие на максимално количество граници върху минимално пространство, глобално място, терен за иновации и приложение на технологиите на изкуствения интелект.

Как стратегически да се планира управлението на тази сложност? Първата част на сборника събира примери, които описват комплексния начин на функциониране на града и дава насоки за това как да бъде управляван по-успешно, не просто в съвременния контекст, а в перспективата на бъдещото му развитие.

СТРАТЕГИЧЕСКО ПЛАНИРАНЕ НА МЕСТНОТО РАЗВИТИЕ

Спартак Керемидчиев

Настоящото изложение представя в синтезиран вид основните принципи и методи на стратегическото планиране на местното развитие. За разлика от съществуващите методически указания за подготовка на общински планове и други стратегически документи тук са представени основополагащите постановки на стратегическото планиране, като фокусът е поставен върху същината, а не върху механиката му.

Същност на стратегическото планиране

За стратегическото планиране на местното развитие не съществува единно, общоприето определение. Различните автори предлагат и използват определения, които разкриват отделни елементи от неговото съдържание. Примери са представени в Каре 1.

Каре 1. *Определения на стратегическо планиране на местното развитие*

Стратегическото планиране представлява дисциплинирано усилие, плод на което са решения и действия от фундаментално естество, които определят какво представлява, какво и как работи в една организация.

Стратегическото планиране започва с преосмисляне на това с каква дейност да се занимаваме.

Стратегическото планиране се фокусира върху въпросите, възможностите и проблемите, които са от критично значение за една община. То дава възможност на ръководителите да погледнат отвъд ежедневните си проблеми. Една от най-привлекателните му страни е в това, че ни помага да се разграничат важните от оперативните решения.

Стратегическото планиране се концентрира върху процеса на оценка на външната среда, анализа на силните и слабите страни на организациите и им позволява да се възползват от външните предизвикателства и възможности.

Стратегическото планиране се занимава основно с взаимодействието на дадена организация с външната й среда и създаването и поддържането на динамичен баланс между тях, така че да се използват в максимална степен наличните ресурси.

Чрез интеграция на ключовите послания в представените по-горе определения може да се изведе следната дефиниция на стратегия и стратегическо планиране: „*Стратегията за местно развитие цели създаването на динамичен баланс между териториалната общност и външната ѝ среда. Тя се изгражда на основата на оценка на силните и слабите страни на териториалната общност и възможностите и заплахите на външната ѝ среда и помага да се разграничат стратегическите от управленските и оперативните решения. Стратегическото планиране, чрез което се създава стратегията за местно развитие, представлява дисциплинирано усилие и важна функция на териториалната общност, чрез която се предизвиква и управлява промяната*“.

Съдържание и етапи на стратегическото планиране

Процесът на разработване на стратегически документи условно може да се раздели на етапите: подготовка, анализ, същинско планиране и изпълнение (Фигура 1). Условността при това разделение идва от това, че при практическото разработване на подобни документи, тези етапи са преплетени и особено първите три от тях много често се извършват или едновременно, или често има връщане назад към предишния етап.

Фигура 1. *Цикъл на стратегическо планиране при разработване на стратегически документи*

Източник: Разработка на автора.

Подготовката на стратегически документи се инициира от определено политическо решение, което в случая е облечено в изискванията на Закона за регионално развитие и съпътстващите го нормативни документи. На етапа на подготовка основната дейност, която се извършва е свързана с определяне на заинтересованите лица. На етапа на анализ се извършват дейностите по диагностика и стратегически анализ на местното развитие, което е предмет на стратегическия документ. За целта се използва специален инструментариум от методи. Същинското планиране започва с формулиране на визия и стратегическите цели на развитието. След това се осъществява разработване и избор на алтернативи. Този етап завършва с подготовка на план за действие. На етапа на изпълнение се извършва реализация и мониторинг на осъществяваните дейности, заложени в плана за действие и оценка на постигнатите резултати. Този етап завършва с актуализация на стратегическите планове, което дава начало на нов цикъл на подготовка на стратегически документи.

В основни линии това са стандартните стъпки на цикъла на стратегическо планиране. Като при всеки цикъл, колкото и да са самостоятелни етапите, те са взаимосвързани и произтичат един от друг. Възможно е да бъде направен изключителен план за развитие на някоя община, но ако няма надеждни структури, които да го изпълняват, той безславно ще пропадне. Затова са необходими системни усилия и воля на местните ръководства не само за създаване, но и за изпълнение на стратегическите планове.

Етап 1: Определяне на заинтересованите страни в общината

„Градът, това са хората във него!“ Шекспир в „Кориолан“

Стратегията за икономическо и социално развитие, осъществявана на общинско равнище, трябва да мобилизира човешките знания и умения, опита и финансовите ресурси на цялото население, на всички заинтересовани субекти (Маринов, 2005).

Заинтересованите страни са лице или група лица в и извън организацията, които:

- имат претенции към ресурсите, проектите, документите, продуктите на общината;
- или са засегнати от резултатите от дейността на общината;
- или от които общината зависи.

Заинтересовани страни са също лица, организации, институции и групи, които водени от своите интереси:

- имат отношение към проблема (стратегията, плана, промяната);
- участват по определен начин в неговото решаване.

Анализът на заинтересованите страни преминава през следните стъп-

ки, търсейки отговор на специфични въпроси:

1. Идентифициране на институциите, групите и личностите, чиито интереси са засегнати по един или друг начин от стратегическия план и от промяната/промените, които той преследва (търси се отговор на въпроса „Кои са заинтересованите страни?")

2. Идентифициране на техните интереси (търси се отговор на въпроса „Какви интереси и очаквания имат тези страни и какви критерии използват за оценка на стратегическия план на общината и на резултата (промяната), който тя преследва с него?")

3. Определяне на въздействието (последиците) върху заинтересованите страни (търси се отговор на въпроса „Какъв е вероятният ефект от промяната върху заинтересованите страни ?")

4. Определяне на ресурсния им потенциал (търси се отговор на въпроса „Какви са ресурсите, с които всяка една страна разполага?")

5. Уточняване на ролята и влиянието на всяка една от заинтересованите страни (търси се отговор на въпроса „Какъв може да бъде уникалният принос на всяка една от заинтересованите страни към процеса на промяната ?")

6. Подготовка на мерки, които да се приложат спрямо отделните заинтересовани страни, за да се осигури успеха на стратегическия план от самото му начало.

За систематизиране на отговорите на поставените въпроси при анализа на заинтересованите страни се използва матрицата, представена в Таблица 1.

Таблица 1. *Матрица на заинтересованите страни*

Заинтересовани страни	**Основни интереси (свързани с документа/ промяната)**	**Вид на влиянието* (+/-)**	**Сила на влияние върху промяната****

Бележки: *Вид на влиянието – зависи от интересите и типологията на съответната заинтересована страна (печеливша-губеща). **Сила на влиянието – зависи от разполагаемите ресурси.

Източник: Разработка на автора.

На местно равнище основните заинтересовани страни обикновено са между следните групи:

- Общинският съвет, кметът на общината и кметовете на населените места на територията на общината, както и общинската администрация са ключовите вътрешни заинтересовани страни и изпълнители на стратегията за местно развитие, които разработват и утвърждават бюджета на общината, разкриват и използват вътрешните ресурси; анализират местната икономика и определят приоритетни области на развитието; администрират социални и икономически проекти; предоставят или организират предоставянето на услуги на бизнеса и населението; осигуряват, нормативни финансови и инфраструктурни предпоставки за развитие; организират и ръководят кандидатстването и изпълнението на проекти с външно финансиране; поддържат подходящата среда и стимули за развитие на бизнеса.
- Частният сектор е основен създател на заетост и доходи и включва пазарни структури и техните организации като търговски дружества, кооперации, предприемачи, земеделски стопани и др.; клонове или филиали на търговските банки.
- Обществените структури и институции, населението на общината и учредените от него сдружения и организации играят ролята на мобилизиращ фактор и коректив на пазарните интереси и местната бюрокрация. Тук могат да се отнесат неправителствените организации, общински структури на търговки камари и други организации на бизнеса и за подпомагане на бизнеса, синдикални организации; културни спортни и други местни организации и инициативи; населението на общината, което организирано от гражданските структури може да подпомогне общинската стратегия на всички равнища на подготовка и реализация, приемайки я като своя; университетските и научните кръгове, професионалните организации и структури, които могат да мобилизират знанията и уменията на хората в различни области и да подскажат най-верните пътища за развитие в съответната област; образователни, културни и религиозни организации, без чиято подкрепа стратегията не би имала духовен заряд. Към тези заинтересовани страни могат да се добавят и неформални групи от граждани, приятели, фенове на спортни, културни и други местни прояви и събития, самоорганизирани във виртуалното пространство като интернет сайтове, Фейсбук, вайбър и други групи.
- Местните медии, които отразяват и разпространяват информация за важни локални събития, разследват и анализират случващото се в общината и по този начин контролират публичните власти. Те са основно средство за комуникация между общината и гражданите.

Тези основни заинтересовани страни в зависимост от конкретната специфика на общината имат свое собствено лице, име, позиции и интере-

си, свързани с местното развитие. Те трябва да бъдат анализирани и стратегия за привличането им следва да бъде разработена в самото начало на процеса на стратегическо планиране.

Етап 2: Методология на SWOT анализа

Един от най-често използваните методи за стратегически анализ при подготовка на стратегически документи за местно развитие е SWOT анализа. **SWOT** представлява акроним на вътрешните за общината ***силни страни*** (strengths) и ***слаби страни*** (weaknesses) и външните за нея ***възможности*** (opportunities) и ***заплахи*** (threats). SWOT анализът е разработен за целите на стратегическото планиране на бизнес организациите. След известно адаптиране, той успешно може да се прилага за разработване на стратегии за местно развитие (Клуб „Икономика 2000“, 2000).

Методът цели да установи:

- Кой са най-важните силни и слаби страни на дадена организация, политика, проблем, т.е. характеристиките на вътрешната структура?
- Кой са най-важните възможности и най-сериозните заплахи пред развитието на дадена организация, политика, проблем, т.е. характеристиките на външната среда?
- Какво е съотношението между силни и слаби страни, от една страна, и възможности и заплахи от друга?
- Кой са лостовете на развитие и рисковете при осъществяване на дадени политики и реформи?
- Каква е основата на стратегиите за бъдещо развитие?

Първата стъпка, която се прави при извършване на SWOT анализа е да се разграничат характеристиките на общината от средата, в която тя функционира. Общината се разглежда откъм нейните “силни” и “слаби“ страни. Елементите на средата, в която функционира общината се разделят на “възможности” и “заплахи” (Схема 1).

Възможности. Възможностите представляват най-благоприятните елементи на външната среда на общината. В местното развитие примери за възможности са наличие на природни ресурси като например водни източници, природни и културни забележителности, подходящ за земеделие (или зимни спортове), залежи от полезни изкопаеми, благоприятен климат, географско разположение и др. Важно правило, което не бива да се забравя е, че възможностите са неизползвани в пълна степен ресурси или дадености на средата. Ако са налични ефекти от тяхното използване, те трябва да се отнесат към силните или слабите страни на общината. Например, ако на територията на дадена община възможностите за туризъм са използвани, то характеристиката, която трябва да се запише при силните или слабите страни е силно или слабо развита туристическа индустрия.

Заплахи. Заплахите са най-неблагоприятните характеристики на външната среда на общината. Те поставят бариери пред настоящото и бъдещото развитие на общината. По принцип заплахите са елементи на средата, върху които общината не може пряко да влияе. Такива могат да бъдат природни явления като свлачища, срутища, урагани, законодателна рамка, централизация на държавното управление и други подобни.

Силни страни. Силните страни са ресурс, умение или друго преимущество, което притежава общината в сравнение с други общини или със средното равнище за страната. Силна страна е отличително качество, което формира сравнително предимство на общината. Някои елементи, които на пръв поглед имат негативен оттенък може да се окажат силна страна на общината. Наличието на евтина работна ръка представлява силна страна, чрез която могат да се развият трудоемки отрасли в общината.

Слаби страни. Слабите страни представляват ограничения или недостиг на ресурси, умения и способности, които сериозно възпрепятстват местното развитие. Те характеризират неразвитостта на общината спрямо другите общини или средното равнище на страната. Като пример на слаби страни могат да се посочат липсата на преработваща индустрия, нарушена възрастова структура на населението, ниско платежоспособно търсене и др.

При извършване на SWOT анализа могат да се разкрият множество силни и слаби страни, възможности и заплахи. Необходимо е обаче да се подберат само най-важните 7-8 от тях, които да попаднат в съответните клетки. Трябва да се има предвид при разположението на различните фактори, че SWOT анализът е много творческа дейност. Това, което за един мениджър на територията представлява заплаха, за друг може да бъде възможност. Освен това динамиката на общините и средата е много голяма и много бързо могат да се появят нови възможности и заплахи, което налага извършването на актуализация през определено време на този анализ и на разработените стратегии, програми и проекти.

Между четирите квадранта на SWOT анализа съществуват определени зависимости. Връзката между възможностите и силните страни дава представа за лостовете на развитие. Това е изключително важна зависимост, която се използва при конструирането на стратегии. На тази основа се преценява кои възможности могат да се използват, така че в рамките на хоризонта на стратегията да се развият нови силни страни. Оста между слабите страни и заплахите формира основните проблеми на местното развитие. Връзката между силните страни и заплахите определя рисковете на развитие, а връзката между слабите страни и възможностите извежда ограниченията на развитие.

SWOT анализът като предлагана методология за разработване на местна стратегия на развитие се основава на разбирането, че ефективната

стратегия максимизира силните страни чрез използване на възможностите, като в същото време минимизира слабите страни при отчитане на заплахите. Ако прецизно се приложи това разбиране, то може да има мощно влияние за успешен избор и проектиране на успешна стратегия.

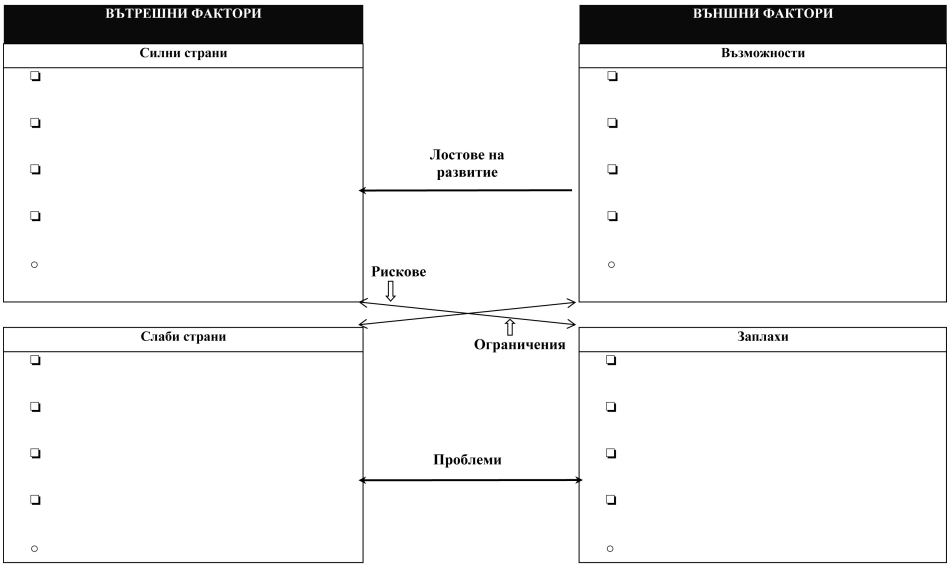

Схема 1. *Матрица на SWOT анализа*

Източник: Разработка на автора.

Етап 3: Формулиране на визия, генерална цел и дърво на целите

С формулирането на визия и стратегическите цели на развитието започва същинското планиране. В основата на съвременната стратегия за социално-икономическо развитие на общината стои концепцията за устойчиво развитие като глобална философия на мисленето и поведението на обществото и на отделния човек (Стайкова & Хаджичонева, 2021). Това мислене и поведение е насочено към:

- Хармонично развитие и използване на природните и човешките ресурси;
- Съчетаване целите на икономическото и социално развитие с тези за опазване на околната среда;
- Съхраняване на историческите и културни традиции на общността и осигуряване на приемственост в развитието;
- Осигуряване на широко гражданско участие в процеса на вземане на решения.

Изходна позиция във формирането на стратегията за развитие на об-

щината е становището, че гражданите имат основни права и свободи, които трябва да намерят своето място при определянето на визията, стратегическите цели и задачи. Тези права и свободи на гражданите, описани в Хартата на европейските градове (Съвет на Европа, 1992), са:

- Сигурно и безопасно населено място;
- Незамърсена и здравословна околна среда;
- Трудова заетост и лична финансова свобода;
- Достъпно и хигиенично жилище;
- Безпрепятствена свобода на придвижване и свобода на пътуванията;
- Стабилно икономическо развитие;
- Чиста околна среда и разнообразни обекти, благоприятстващи физическото и психическото здраве;
- Широк достъп до обекти за спортуване и прекарване на свободното време;
- Свободно участие в културни и творчески прояви;
- Качествена архитектурна и материална среда;
- Съжителстване в мир на общности с различна културна, етническа и религиозна принадлежност;
- Участие в плуралистични демократични структури и градското управление;
- Отговорност на местните власти да създават, пряко или косвено, икономически растеж;
- Управление на местните ресурси от местните власти по рационален, внимателен, ефикасен и справедлив начин за благото на всички граждани;
- Благоприятни градски условия за постигане на личностно благосъстояние и индивидуално социално, културно, нравствено и духовно развитие;
- Насърчаване на гражданите пряко да участват в международните отношения на своята общност;
- Богат избор на стоки и услуги;
- Местните власти да осигуряват финансовите средства, необходими за упражняването на изведените в Хартата права;
- Равнопоставеност във възможностите за личностна реализация.

Стратегията се разработва на базата на задълбочена оценка на протичащите процеси и тенденции, тяхната устойчивост или временна проява. В основата на този анализ и произтичащите от него приоритети, цели и задачи на развитието стоят представите, ценностната система и въжделенията на жителите на общината.

Осъзнатата представа на обществеността за желаното развитие в едно по-далечно бъдеще – това е ВИЗИЯТА на общината.

Визията е **мечта**, стремеж към нещо желано, мисъл за сегашното, но и за бъдещите поколения. Тя е насочена далеч в бъдещето. Тя не е ограничена от наличните възможности на днешния ден. Тя пренася ценностите на културната специфика и идентичност в бъдещето. Това не е визията на експертите или на общинската администрация. Това е визията на обществото, на всички жители на общината. Тя се формира на базата на диалог между представители на различните групи в обществото – местната власт, гражданските организации, бизнес средите, научните кръгове, медиите. Тя очертава картината на общината за едно бъдеще от 20-30 години напред, без да се откъсва от реалностите и историческите и културни специфики и особености.

Визията на общината трябва да е ясна, кратко формулирана и да отразява вижданията на цялата общественост. Най-кратката формулировка на визията на една община се изразява в нейния **девиз**.

Обикновено хората се стремят към едно бъдеще, когато природните богатства на общината (климат, гори, селскостопанска земя, минерални извори, подземни изкопаеми) ще бъдат използвани по най-разумен и ефективен начин за осигуряване на поминъка и просперитета на всички жители. За тях промяната към по-добър живот е свързана с удовлетворяване на съществуващите потребности от работни места, здравословни условия на живот, труд и отдих, образование, култура и личностна реализация. Своето хармонично развитие те виждат в съхраняването на горите, природата и биологичното разнообразие, развитие на екологично чисто селско стопанство, незамърсяващи производства, туризъм, модернизиране на транспортните връзки и комуникации, трансграничното сътрудничество, запазване на своята идентичност, на традициите, фолклора и занаятите.

Основното, което една стратегия за общинско развитие има за цел, е:

- да очертае насоките на промените във всички сфери на социално-икономическия живот;
- да формулира приоритетните задачи на развитието;
- да набележи необходимите действия за реализация на желаните промени;
- да осигури най-ефективно използване на наличните ресурси и опазване на околната среда;
- да интегрира усилията и действията на различните институции и структури, които имат влияние върху хода на социално-икономическите и други промени в общината;
- да стимулира възникването на нова ценностна система, ново съвременно мислене, както в общинските институции, така и в цялата общественост.

Главната стратегическа цел на общината, подцелите и стратегически-

те задачи оформят „Дървото на целите“. Чрез него нагледно се посочват връзките и субординацията между целите, подцелите и задачите за осъществяване на една стратегия. Образно казано дървото на целите представлява една пирамида – на върха стои главната стратегическа цел, а в основата задачите и конкретните дейности за реализация на стратегическите цели.

Главната стратегическа цел произлиза от задълбочения анализ на съществуващото положение, тенденциите на развитие или застой през изтеклите 5-10 години и произтичащите от това приоритети на развитието. Главната цел е свързана с визията за развитие на общината. Тя фиксира период от няколко години и обикновено е свързана с европейския планов цикъл от 7 години. Главната стратегическа цел на общината се формулира след “сглобяване на пъзела” от стратегическите политики в отделните сектори на общинската дейност – икономическото развитие, социалните дейности, опазване на околната среда, техническата и социалната инфраструктура, земеползването и селищната мрежа, местното самоуправление и демократизацията на обществото. Колкото повече информация може да бъде събрана за състоянието на явленията и процесите, за тенденциите в тяхното развитие, а също така за обуславящите ги причини, толкова по-добре може да бъде формулирана главната цел за развитието на общината.

От върха на дървото надолу се разгръщат целите, подцелите, приоритетните задачи на развитието и необходимите действия за тяхната реализация. Тези действия трябва да бъдат уточнени във времето, да бъдат подкрепени с необходимите финансови ресурси, отговорници и изпълнители. Тази структура е базирана на принципа – “от общото към частното”.

Стратегията се ориентира към формулирането на цели, подцели, задачи и конкретни действия за реализация, които във времето ще се реализират в по-кратки срокове от този, заложен във визията.

Приоритетните цели на развитието следва да се извлекат от:

- Трайните тенденции и процеси в развитието на съответната общинска дейност (икономика, социални отношения, околна среда, инфраструктури и т.н.)
- Общовалидните насоки за развитие на общината от гледна точка на концепцията за устойчиво развитие;
- Визията за бъдещето на общината, формулирана въз основа на специфичните природни, социално-икономически, културни и други дадености на общината и желанията на нейните жители.

Примерни критерии, въз основа на които може да се извърши подреждането на целите по приоритетност:

- Прекъсване на негативните тенденции в развитието в определена област;

• Предотвратяване по-нататъшното възникване на остри проблеми или конфликти.

Примерни приоритетни направления **за развитието:**

В областта на икономиката и финансите:

• Подобряване на качеството на икономическия растеж;
• Дигитализация на икономиката;
• Въвеждане на концепцията за умен град;
• Стабилизиране на заетостта и подобряване качеството на работната сила;
• Подобряване финансовото състояние на общината и намаляване на нейната зависимост от централната финансова власт;
• Съхраняване и ефективно оползотворяване на ресурсната база на общината, и др.

В областта на социалното развитие и социалните процеси:

• Съхраняване и развитие на човешкия капитал;
• Удовлетворяване на основните потребности на населението от работа, здравеопазване, образование, духовно развитие, спорт, бит и отдих;
• Подобряване на условията на живот на населението независимо от населеното място, етническата или социалната принадлежност;
• Повишаване на социалната сигурност на населението на работното място, вкъщи и на обществени места.

В областта на опазването на околната среда и подобряването на нейното качество:

• Очистване на въздуха, водата и почвите и предприемане на мерки срещу тяхното замърсяване;
• Опазване на продуктивните земи за селскостопанско производство;
• Опазване на горските фондове;
• Пестеливо използване на местните природни ресурси;
• Съхраняване и обогатяване на биологичното разнообразие;
• Повишаване степента на обществено разбиране за проблемите на околната среда и обществената активност за тяхното решаване;
• Институционализиране на проблемите за околната среда и тяхното решаване чрез създаването на съответни политически и административни структури и процедури, вкл. на гражданска основа.

В областта на демократизацията на обществото:

• Разширяване на формите и форумите на пряка демокрация;
• Създаването на предпоставки за изграждането на териториална

общност, основана на общите цели и ценности и на общите виждания за бъдещето на общината;

- Създаване на социална среда и обществени нагласи, ориентирани към етническа и религиозна търпимост.

В областта на устойчивостта на селищната мрежа и изграденост-та на средата:

- Създаването на условия за устойчивост на съществуващите населени места и за жизненост на тяхното население;
- Създаване на относително еднакви условия за труд и жизнена активност на населението от всички населени места, както и между различните части на едно населено място;
- Прилагане на съвременни териториално-устройствени схеми и решения, основани на съчетание на обществените с личните и колективните интереси;
- Създаване на условия за постепенното ликвидиране на несанкционираните форми на заселване и обитаване.

Етап 4: Разработване на програми, проекти, план за действие

След приключване на всички предходни етапи и формирането на всички разклонения на дървото на целите, се пристъпва към изработването на отделни програми и проекти и на план за действие.

Технологически процесът стартира с изготвянето на програми или проекти за постигането на определените специфични цели. Тези програми могат да бъдат насочени към постигането на една от целите или да са комплексни, тоест да се предлагат набор от действия, чрез които да се решават задачи и да се постигат резултати отговарящи на няколко от определените специфични стратегически цели.

Сами по себе си програмите са планов документ, чието осъществяване следва да доведе до постигането на определени цели при заделянето на необходимите ресурси. В същото време много често вследствие на изготвянето на програмата става ясно, че за осъществяването на определени действия се изисква по-задълбочена подготовка. Например, при създаването на работен проект за общинско депо за твърди битови отпадъци се вижда, че средствата от сравнително сигурните източници не достигат и за това е необходимо получаването на допълнително финансиране на базата на изготвен проект и бизнес план, било за получаване на кредити, било за кандидатстване пред донори и т.н.

В някои случаи поставените специфични стратегически цели могат и самите те да изискват разработването на конкретен проект, а не на програма. Например, ако поставената цел за премахване до определена дата на

режима на вода за населението може да се реши само чрез изграждането на пречиствателна станция за питейна вода, то може да се отиде директно на изготвянето на проект за изграждане на такава станция.

Когато се пристъпва към разработването на даден проект би трябвало да се имат предвид няколко основни правила и препоръки:

- преди да се пристъпи към детайлно разработване на проекта да се извърши прединвестиционно проучване, чрез което да се дефинира каква е осъществимостта на възможните цели на проекта, какви действия и ориентировъчни ресурси биха били необходими, от какви източници (национални, регионални, международни) те могат да бъдат осигурени, кои са заинтересованите страни, какъв е времевият му хоризонт и проблемите, които той ще реши;
- да се използват резултатите от това проучване, за да се реши дали да се пристъпи към разработване на самия проект;
- проектът следва да е насочен към постигането на цели и задачи, които са залегнали в стратегията – това придава активен (а не реактивен) характер на управленските решения и действия;
- да се посочи, че той се разработва именно в рамките на вече съществуваща стратегия, че е плод на системно усилие и търсения, а не резултат на моментно хрумване или импровизация;
- проектът трябва да използва силните страни и възможностите, установени със SWOT анализа и да се стреми да минимизира слабите страни и опасностите или да ги трансформира в силни страни и възможности;
- добре е проектът да осигурява максимален синергичен ефект, да има многопосочни позитивни въздействия върху общината, съседни общини и върху региона;
- внимателно да се проучат изискванията на програмата или на финансиращата организация, пред която ще се кандидатства за финансиране на проекта;
- стриктно да има придържане към тези изисквания;
- да няма колебание да се инвестират повече средства и време в разработването на проекта – това е необходимо условие за неговия успех;
- да се покаже максимално добро познаване на проблема и на механизмите за неговото решаване като се обвържат с целите и механизмите на програмата, пред която се кандидатства за финансиране;
- при големи проекти да се проведе публично обсъждане на проекта и да се отчетат мненията и интересите на всички заинтересовани страни – по такъв начин се осигурява широка обществена подкрепа, по възможност и допълнителни източници на финансиране;
- да няма колебание да се представят всички допълнителни предимства на разработвания проект – скромността в дадения случай няма да го

“украси”, а само ще намали неговата конкурентоспособност;

- след като проектът бъде одобрен за финансиране, да се мобилизира екип за управление на неговото изпълнение;
- общинското ръководство следва да осъществява текущ оперативен контрол върху изпълнението на проекта, но отговорността и правото за вземане на решения лежи върху плещите на избрания изпълнител;
- при нужда да се провеждат периодични срещи със заинтересованите страни по проекта и те да се държат винаги добре информирани;
- прозрачността осигурява необходимата обществена подкрепа при изпълнението на проекта и увеличава доверието в общинската администрация.

Често за постигането на една или повече стратегически цели са възможни няколко алтернативи. На етапа на подготовка на план за действие, ако е възможно, е добре предварително да се направи оценка на тези алтернативи и да се избере една от тях, която да бъде заложена в плана. Ако това е невъзможно, тогава този избор трябва да се направи при изпълнение на плана, а неговото извършване също трябва да се запише в плана. При избор на различни технически алтернативи най-често се използват анализът разходи-ползи, анализът на ефикасността и бални оценки.

След изготвянето на съответните програми и проекти се пристъпва към изготвянето на план за действие. Този план представлява структурирана информация, позволяваща да се планират в хронологичен порядък всички действия и стъпки, които ще бъдат предприемани от общинското ръководство, за да се постигнат набелязаните цели.

Практиката показва, че при изработването на плана за действие съществуват две фази. Първата фаза е свързана с изготвянето в табличен вид на информация, която условно може да наречем предложение за план за действие, който съдържа описание на дейностите и срока, в който те ще бъдат извършени (Таблица 2). Подреждането в този материал е според избраните цели по дървото на целите и дава възможност за логическа яснота при тяхното разглеждане.

На втората фаза се прави кратко описание на логиката и съдържанието на включените в плана за действие дейности. Тази дейност е наративна и цели предоставянето на по-подробна информация за конкретното съдържание на плана.

Планът за действие обхваща следните задължителни елементи (Таблица 2):

Таблица 2. *Матрица на план за действие*

Цели и подцели	**Задачи/ мерки**	**Основен изпълнител**	**Източници на финансиране**	**Срок**	**Индикатор за изпълнение**
1.					
1.1.					
1.2.					
1.3.					
…					

Източник: Разработка на автора.

- Описание на конкретните дейности и мерки, които следва да се извършат.
- Описание на резултатите, които трябва да се постигнат в резултат на предприетите действия и стъпки. Описанието на резултатите трябва да съдържа измерими величини, а не общи пожелания. Така например, резултатът от действията предприети за ремонт на сградата на училището, който следва да се запише, ще е отстраняването на теча от покрива, подновяването на дограмата или на външната мазилка, а не повишаване на естетическата стойност на сградата. Последното също е резултат, който обаче е опосредстван и трудно измерим.
- Определяне на отговарящ за изпълнението на тази дейност. Тук често допускана слабост е записването на кмета като отговарящ почти за всичко, което намира място в плана за действие или в съответната програма.
- Определяне на изпълнителите на съответните действия или посочване на начина, по който те ще бъдат избрани, ако например се предвижда провеждането на търг за отдаването на сметосъбирането в общината на концесия.
- Определяне на приблизителните финансови средства, които са планирани за извършване на дейността. За целта могат да се използват бю-

джети на проекти или количествено стойностни сметки от предварителни проучвания или експертни оценки.

• Определяне на източниците на тези средства. Сред тях може да се избира от три основни вида източници, каквито са държавният или общинският бюджет, банковите кредити и европейските програми и други фондове за развитие на териториалните общности.

Аналитичната и стратегическата част, заедно с плана за действие съставляват общинския план за развитие. Този план задължително следва да бъде консултиран със заинтересованите страни и ако се налага да бъде променен. За това се организират публични обсъждания, разглеждане на негови варианти в комисиите на Общинския съвет и в самия Общински съвет. Следващата стъпка е приемането му на сесия на Общинския съвет, след което се пристъпва към неговото изпълнение.

Етап 5: Мониторинг и контрол

Системата за мониторинг и контрол на общинския план се разработва като част от общинския план за развитие. Нейното изпълнение се извършва съвместно с реализация на стратегическия документ.

В системата за мониторинг и контрол се включват следните елементи:

• Начините и формите, по които ще се следи изпълнението на плана за действие и програмите. Тук се описва кой, кога и по какъв начин ще отчита извършените действия във времето и за постигнатия в резултат на тях ефект. Описват се начините, по които става проследяване на съответствието между планираното в плана за действие и/или в програмите и действително постигнатото. Например, в отчета се включват броя дни, с които изпълнението на проекта е закъсняло или е избързало преди графика, количеството на изразходваните финансови, човешки и материални средства, степента на завършване на проектните дейности и т.н.

• Особено важно за системата на мониторинг и контрол е тя да включва действията, които следва да се предприемат при откриването на отклонения на действително достигнатото от планираното. Това означава на първо място определяне на параметрите, в които такива действия следва да се предприемат. Например, закъснението с няколко дни на някои от задачите, свързани с изпълнение на петгодишна програма, не следва да е повод за предприемане на някакви коригиращи мерки и действия. В същото време няколко месечно изоставане от графика е сериозен проблем, за чието решаване трябва да се вземат сериозни мерки.

Изпълнението на плана за мониторинг и контрол върху общинския план за развитие може да се изпълнява от вътрешни или външни за общинската администрация структури. Освен вътрешните структури и специално създадените за целта вътрешни екипи в рамките на общинската

администрация изключително подходящи за това са местните неправителствени организации.

Заключение

Стратегическото планиране, разработването и реализирането на стратегии за социално-икономическо развитие на местно ниво е истинско предизвикателство за органите на местно самоуправление. В рамките на плановите цикли на ЕС в страната се натрупа сериозен положителен и отрицателен опит. Независимо от неговия знак, този опит е много полезен и незаменим. Отличителна черта на мъдрото управление е способността да се учим от собствения и от чуждия опит и да се избягва повторението на едни и същи грешки.

Литература

Закон за регионалното развитие, обн. ДВ, бр. 50, 2008 г.

Клуб „Икономика 2000". (2000). *Методическо ръководство по стратегическо планиране*. София: ФРМС.

Маринов, В. (2005). *Партньорски модел за стратегическо планиране на местното развитие*. София: Институт за публично-частно партньорство.

Стайкова, Е., Хаджичонева, Ю. (2021). *Устойчиво градско развитие - поуки за София*. София: Издателство на НБУ.

Съвет на Европа. (1992). *Резолюция 234. Харта на европейските градове*.

ГРАДЪТ И БЮДЖЕТИРАНЕТО: НАСТЪПВАНЕТО НА НОВИТЕ ТЕХНОЛОГИИ ВЪВ ВРЕМЕ НА ПОВСЕМЕСТНИ ИНОВАЦИИ

Юлиана Хаджичонева

Когнитивните технологии като изкуствения интелект навлизат все по-широко, категорично и успешно в стопанското управление (Хаджичонева, 2022). Те подпомагат подобряването на вземането на решения, включително управленски, оптимизирането на бизнес процесите, улесняването на комуникацията вътре и извън организацията. Традиционно, стопанското управление се възползва от технологичните тенденции и иновациите изпреварващо спрямо публичното и местното, включително градското, управление. Макар и по-ограничено, иновации и приложение на технологиите на изкуствения интелект се наблюдава и в практиката на публичните институции и органите на местната власт. Продължава обаче да бъде изключително слабо изследвана тази област на иновативност и приложение на технологиите, която се отнася до градовете и техните общински бюджети и съпътстващите ги процеси на вземане на решения.

Предизвикателства пред използването на технологиите за изкуствен интелект в публичното управление

Сред предизвикателствата пред използването на съвременните технологии за изкуствен интелект в публичното управление Valle-Cruz et al. (2021) изтъкват *актуалността* на този дебат сред правителствата по света, развитието на концепцията за *електронното правителство на ново равнище*, което използва *силата на данните* и евристичната обработка чрез изкуствен интелект, преходът към *„интелигентно“* или *„умно“ правителство*, потенциалните *ползи* за ефективността, прозрачността, качеството на обслужването на гражданите и бизнеса и обществената стойност, известната *липса на доверие* поради неразбиране на технологиите за машинно и дълбоко обучение, които се използват, притесненията за отражението на нарастващото прилагане на технологиите за изкуствен интелект върху *заетостта* и очакванията за увеличение на *цифровото разделение* в обществата. Според същите автори, една от сферите, в които технологиите на изкуствения интелект имат най-голям потенциал, е именно бюджетната сфера, като проучванията им са насочени към степента, до която тези нововъведения могат да допринесат за *разпределянето на публичните разходи*, така че да се постигне увеличение на брутния вътрешен продукт (БВП) и

намаление на инфлацията и неравенството. Предимствата от прилагането на изкуствения интелект за подпомагане на вземането на решения при разпределянето на публичните разходи, както и в различни бизнес казуси от стопанския сектор, могат да се обобщят в две направления: *първо*, произтичат от способността да се обработват големи обеми от данни и, *второ*, откриват се нелесни за откриване закономерности, които включват множество нелинейни връзки.

Теорията на публичната икономика и принципите на управление

Теорията на публичната икономика предлага т.нар. типология на Ричард Мъсгрейв – основателят на модерните публични финанси (Hagemann, 2007), която обединява трите основни функции на социалната държава: (i) *разпределение* на ресурсите, (ii) *преразпределение* и (iii) *регулиране*. Неотменно, тези функции се свързват с ефективност, интегрирана система от данъци и социални трансфери и стабилизиране на икономиката. *Първо*, за формирането на данъчната и социалната система и предоставянето на обществени блага е важен *демократичният подход на вземане на решения*. В процеса на бюджетиране – планиране, програмиране, съставяне на бюджета, контролиране и мониторинг, при разпределението и преразпределението на разходите се отчитат потребностите на различните заинтересовани страни в обществото, било то за повече социална солидарност, за повишаване на конкурентоспособността на икономиката или други. Крайната цел е да се гарантира *обществения договор* във всеки момент, както и *социално-икономическото развитие* на обществото. *Второ*, динамиката на икономическите процеси предполага и налага по-*гъвкав подход на управлението* на разпределението и преразпределението на разходите в бюджета в рамките на законовите ограничения. Динамиката на икономическите събития произтича от *конюнктурни процеси и влияния*, които са сравнително по-предсказуеми, както и от здравни, военни и други *кризи*, които са сравнително по-непредсказуеми и имат рязко и силно въздействие върху икономиките и обществата. Различни категории публични разходи стават и трябва да бъдат *приоритетни* в новата, променена или кризисна среда в полза на обществото. На местно ниво, що се отнася до местното общество и съответно до местните политики и мерки, то те се провеждат посредством общинския бюджет. Общите принципи на управление все пак остават без изменение – *демократичност* при вземането на решения и *адаптивност* при управлението на бюджета и финансите в условията на социално-икономическа динамика. Отделно, предизвикателство за градските бюджети остава интегрирането в приоритетите на градовете на целите за устойчиво развитие, дефинирани от Организацията на обединените нации (ООН) за развитие на икономиките на градовете, опазване на околната

среда, намаляване на вредните емисии, намаляване на неравенствата и социалното включване (Николова, 2021).

Посочените и други принципи на доброто управление на местно ниво са част и от *Стратегията за иновации и добро управление на местно ниво*, която е одобрена с решение на Комитета на министрите на Съвета на Европа още през 2008 г., разписани са детайлно в наръчници, които да подпомагат въвеждането им от местните власти, а тези от местните институции, които постигнат високо ниво на добро управление се отличават с *Европейския знак за качество на управлението* (ELoGE) (Council of Europe, 2022). Множество от принципите са свързани именно с бюджетирането и финансовото управление, в т.ч. принципът за *отзивчивостта* (адаптиране към нуждите и законно обоснованите очаквания на гражданите), за ефикасността и *ефективността* (обществен консенсус и максимална възможна полза), за откритостта и *прозрачността* (публичен достъп до информация), за *устойчивостта* и дългосрочната ориентация (покриване на всички разходи без пренасяне на проблеми към бъдещите поколения), за *стабилността* на финансовото управление (целесъобразност, обществено обсъждане, разпределяне и намаляване на рисковете), за *отчетността* (докладване, разясняване и носене на отговорност). Един от тези общо дванадесет принципа, които местните власти са насърчавани да следват, е именно *принципът за иновации и отвореност за промени*, изразяващ се в търсене от местните власти на нови и ефикасни решения на проблемите и използване на предимствата на съвременните методи за предоставяне на услуги, готовност за пилотиране и експериментиране на нови програми и за учене от опита на другите, създаване на благоприятен климат за промяна в интерес на постигането на по-добри резултати.

Етапи на технологични промени в институциите

Дълъг е пътят на прилагане на принципа за иновациите и отвореността за промени в публичното управление и местното самоуправление (Hadjitchoneva, 2020; Hadjitchoneva et al., 2020; Krastanova & Hadjitchoneva, 2020; Стайкова & Хаджичонева, 2021; Стайкова, 2020). Развитието на технологиите и темпът за тяхното усвояване в управлението обособяват различни *етапи на технологични промени* в институциите – от *цифровизация* (преминаване от аналогови към цифрови носители на информация) през *автоматизация* на работни процеси и дигитална *трансформация* (културно и стратегическо прераждане на организациите, преориентирани към очакванията на потребителите) до ново „*интелигентно*“ или „*умно*“ поколение подходи, базирани на големи данни и алгоритми за вземане на оптимални решения чрез техниките на *изкуствения интелект*. Цифровизацията на бюджетните процедури са част от електронното управление и в част-

ност на *електронното бюджетиране*. За „*умното*“ управление на градовете се използват различни *сценарии за оценка и подпомагане на вземането на управленските решения* посредством хибридни подходи и алгоритми при внедряването на иновации за подобряване на качеството на въздуха, управлението на отпадъците и рециклирането, качеството на водата и опазването на водите, управлението на транспорта, изграждането на екологична околна среда – чрез определянето на бюджетните приоритети или на нивото на развитие (Juan et al., 2011). Във всички тези случаи водещо е *максимизирането на ползите за града*, като се оптимизира изборът на технологии в рамките на ограничения общински бюджет (следвайки процес на оценка на текущото състояние, предпочитанията и оптималните комбинации от избора на технологии) или чрез определяне на желаното ниво на постижения на „*интелигентното*“ градско направление (следвайки процес на определяне на желаното ниво и последващо минимизиране на разходите, оценка на предпочитанията, определяне на оптималните комбинации). Тези подходи се осъществяват чрез т.нар. „*интелигентно бюджетиране*“ като системен процес, при който се събира релевантна информация (исторически и други данни) и се прилагат алгоритмични модели за разработване на бюджета – прави се прогнозиране и се изготвят различни *сценарии* за вземане на решения (Valle-Cruz et al., 2021).

Нови възможности пред градското бюджетиране

Проблемът с *ограничените градски бюджети* и начините за тяхното максимизиране посредством използването на данните се подчертава по време на кризата от Ковид-19, когато се прогнозират намаления на бюджетите на градовете с 15 до 40% (Goldsmith & Wiseman, 2021). Отчита се, че данните могат да се използват като инструмент за подобряване на *оперативната ефективност*, за установяване на *работещите решения* и *възможностите за икономии*, както и за определяне на *сферите*, където има най-големи потребности от интервенция. Въз основа на проучване в 20 града в САЩ през 2020 г. се установяват обаче две противоречащи си, но обясними в кризисни периоди, тенденции. От една страна, *използването на данни в градското управление нараства безпрецедентно*, но, от друга, *финансирането за инфраструктурата*, която създава стойност от тези данни се редуцира във времена, когато прозренията посредствам използването на данни се превръщат в норма в управлението. Същото противоречие се наблюдава и в стопанското управление. Организациите се стремят да използват повече данни, така че да компенсират съкращаването на оперативни разходи, или обратното – използват данни, именно за да намалят оперативните разходи, докато търсенето на услуги за данни става все поголямо, а натискът върху приходите остава значим в условията на криза и

пост-криза. Според *McKinsey*, само от анализа на данни за *идентифициране на несъбрани приходи* и за възстановяване на *погрешно извършени плащания* биха могли да се получат ползи в размер на 1 трилион долара в световен мащаб, а възвръщаемостта от използването на данни за *премахване на разхищенията, измамите и злоупотребите* се изчислява на 10 до 15 пъти по-висока спрямо инвестираните разходи. В допълнение се посочва, че възвръщаемостта на инвестициите може да достигне пет към едно при решаването чрез данни на обществени проблеми (Goldsmith & Wiseman, 2021). Подобни резултати относно възвръщаемостта от инвестицията в изкуствен интелект за прогнозиране и вземане на управленски решения се потвърждават и от проучванията на бизнес казуси за внедрено машинно обучение за вземане на решения (Хаджичонева, 2022). В този смисъл при бюджетирането е необходимо да се прави разлика между разходи, които не носят стойност и такива, които носят стойност.

Goldsmith & Wiseman (2021) предлагат пет групи въпроси за проверка в процеса на планиране на градските бюджети, чрез които да се подпомогне повишаването на ангажираността за предоставянето на услуги, основани на данни и ориентирани към резултати, както и да се определят приоритетните проекти за финансиране, водещи до ефективно подобряване на обслужването на гражданите и бизнеса: (i) изготвяне на *публична карта за всеки проект*, която показва разходите и ползите от проекта за обслужването на клиентите (граждани и бизнес) и спестяването на средства, (ii) въвеждане на *прогнозен анализ* като компонент на градската статистика, (iii) използване на многопластови данни и пространствени анализи за *идентифициране на тенденции*, причинно-следствени връзки и алтернативни решения за града, (iv) използване на данни за *идентифициране на възможности за приходи* по сфера на обслужване или друга значима променлива, за разпознаване на модели, чрез които да се набележат области, които се нуждаят от одит на приходите, например въз основа на проучване на трендовете при неплатените такси, и (v) *повишаване на капацитета* на служителите за работа с данни и съответните приложения като географски информационни системи (ГИС) и др., които водят до мащабни последващи спестявания.

Иновативно бюджетиране с гражданско участие

Данните са признати за един от най-ценните активи в съвременния свят според доклада от Първата кръгла маса на ОИСР за умните градове и приобщаващия растеж от средата на 2019 г., но също така те нямат еднозначна роля в оценката на възможностите и заплахите, силните и слабите страни на инициативите за интелигентните градове през последните години в страните от ОИСР (OECD, 2020). Представляват *сила* – когато се тър-

си ефективност и ефикасност на градското управление, *възможност* – когато се използват като средство за подобряване на благосъстоянието на местните общности, *слабост* – когато градовете не разполагат с необходимия капацитет да ги използват, и *заплаха* – когато се отчетат опасенията за неприкосновеността на личния живот. Иновациите в бюджетирането като възможност за градовете се ограничават на посочения етап до т.нар. *иновативно бюджетиране с участието на гражданите*, при което последните изразяват мнението си относно начина, по който публичните средства се изразходват, и специално за програми и инфраструктурни проекти, които преследват приобщаващи цели. Подобни практики съществуват по света, например *Програмата PBNYC* на Общинския съвет на Ню Йорк, спечелила наградата за иновации за обществена ангажираност на Харвардското училище Кенеди през 2015 г. – жителите на града гласуват пряко за това как биха искали определена част от дискреционните разходи (незадължителни разходи, които се финансират чрез бюджетни кредити в определени сфери, например в образованието или транспорта) на града да бъде разпределена за обществени проекти (Goldsmith, 2019). Финансирането, отпуснато чрез бюджетиране с участие на гражданите, достига 39 млн. долара, а избирателната активност се увеличава над два пъти и достигна около 118 000 участници. Видно е, че иновативността тук се измерва спрямо традиционния подход за бюджетиране без директното участие на гражданите. Разбира се, други области като разширяване на информирането и участието на заинтересованите страни може да се постигне посредством цифровите технологии. Например чрез използване на когнитивни технологии за комуникация с гражданите, предпочитания и предоставяне на информация за проекта на бюджет или информиране за бюджета на града чрез чат ботове (софтуер, който симулира разговор, който създава усещането за разговор с човек) и др.

Към бюджетиране на резултатите

От началото на XXI век културата в държавното управление се променя от *бюджетиране на процесите и ресурсите* към *бюджетиране на резултатите*, така че да се постигне по-голяма отчетност, прозрачност и ангажимент към очакванията на обществото (Data-Smart City Solutions, 2022). Ползите са значителни, независимо че обвързването на информацията за изпълнението с решенията за финансиране по ефективен, смислен и практичен начин все пак продължава да представлява трудност. Съставянето на бюджета в този случай не започва на база на миналогодишния бюджет, а въз основа на приоритетите за бъдещия период. Подобна е концепцията за *бюджетиране на „нулева основа“*, при която необходимостта от всяка програма трябва да се докаже, за да не бъде премахната („*занулена*“).

Акцентът се поставя върху желаните резултати, а не върху разходните пера по звена (дирекции, отдели и др.). Този бюджетен процес се съпровожда от логиката за *запазване*, а не от тази за *съкращаване* на разходите. Съкращения се правят, но след набелязването на целите и определянето на финансирането до най-ефективния размер и форма чрез консолидация, намаляване на разходите, конкуренция, разпределение на отговорностите и прилагане на технологии. При невъзможност да се постигнат междинните резултати, финансирането може да се прекрати и преразпредели към други по-ефективни програми. От бюджетирането на резултатите се откроява неочаквана полза – *ефектът върху служителите* от участието им в екипите за постигане на резултати (общински служители и представители на местната общност) – получават обща представа за приоритетите, стратегиите и разходите на града, мотивират се да намират стратегически и творчески подходи за привличане на повече пари от бюджета на града. Силен мотиватор за постигане на резултати от екипите е *споделянето на печалбите*. Служителите идентифицират възможности за икономии и могат да запазят част от спестените средства под формата на индивидуално плащане или като надбавка за организацията.

Град Балтимор в САЩ е подобен пример за дългогодишен лидер в бюджетирането за резултати. Услуги, които не носят стойност се премахват. Например градът елиминира програмата за наставничество на деца на затворници, програмата за отпаднали от училище ученици, програмата за мини грантове за организации в областта на изкуствата поради неефективността им и средствата се пренасочват към по-ефективни методи за постигане на целите. Градският бюджет на Балтимор е съобразен изцяло с шестте приоритета на града – развитие на младежите и семействата, безопасни квартали, здрава общност, динамична икономика, устойчива инфраструктура и високо ефективно управление. Те се проследяват постоянно чрез 23 индикатора, които показват резултатите на града. Тези показатели се споделят с обществеността чрез специализираната програма *OutcomeStat* на града. Интересен подход на град Балтимор е използването на *иновативни игри за симулиране на бюджета,* чрез които се събират мненията на гражданите през общинския уебсайт.

Чрез бюджетирането за резултати и описаните иновации градът успява да демократизира в по-голяма степен бюджетирането, да създаде повсеобхватен бюджетен процес, да подобри отчетността и прозрачността, както и да ангажира по-голям екип за постигане на ефективност. Съсредоточаването само върху няколко практически ключови въпроси на стратегическото планиране като какво точно да се постигне, как да се измери, какво се знае за настоящата ситуация, каква е целта за след пет години, какво работи в различните проблемни ситуации и какво да се направи, за да се пос-

тигнат целите, се счита за напълно достатъчно в процеса на бюджетиране за резултати. В този смисъл, като се дефинират конкретните услуги, които да се предоставят от общинската администрация, то следва да се уточнят и начините за измерването на постигнатите резултати.

В обобщение,

Днес, повече от всякога, е валиден принципът за иновации и отвореност за промени, търсени и прилагани от местните власти, така че да се предложат нови и ефикасни решения на градските проблеми, управление и бюджетиране чрез съвременните технологии и достижения на знанието. В бюджетната практика на града се налагат все по-разнообразни форми на градски нововъведения, вдъхновени от развитието на умния град, техническите възможности за обработка на големи обеми от данни и прогнозиране, прозренията, до които се достига за по-добро вземане на решения, технологиите за автоматизация на процесите и за когнитивен ангажимент. Технологиите на изкуствения интелект могат да се използват и по отношение на разходната част на градското бюджетиране (например за разпределянето и преразпределянето на публичните разходи), и по отношение на приходната част (например за идентифициране на несъбрани приходи, възстановяване на погрешно извършени плащания, използването на данните за премахване на разхищенията, измамите и злоупотребите).

Изследванията за ползите от внедряването на подобни технологии все още не са достатъчни, но следването на последователността от изготвяне на публична карта за разходите и ползите от проектите, оповестяване на прогнозни анализи, използване на широк набор от данни, изготвяне на алтернативни сценарии и решения за града и непрекъснато повишаване на административния капацитет, биха били полезен механизъм за напредък.

Бюджетирането за резултати е все по-ценен инструмент днес в условията на повтарящи се годишни дефицити, когато изборите са особено трудни и е наложително да отговорят на най-приоритетните потребности на обществата в усложнената социо-икономическа динамика.

Литература

Николова, И. (2021). Бюджетът. В: Стайкова, Е., Хаджичонева, Ю. (съст. и ред.). (2021). *Устойчиво градско развитие – поуки за София*. София: Издателство на НБУ. 83-106.

Стайкова, Е. (2020). *Градски политики и местна демокрация в началото на XXI век: Глобални тенденции, европейски перспективи, български реалности*. София: Издателство на НБУ. 223.

Стайкова, Е., Хаджичонева, Ю. (съст. и ред.). (2021). *Устойчиво градско развитие – поуки за София*. София: Издателство на НБУ. 390.

Хаджичонева, Ю. (2022). *Предприемачество, иновации и изкуствен интелект в България – динамика и управление*. София: Издателски комплекс – УНСС. 282.

Council of Europe. (2022). *12 Principles of Good Governance*, https://www.coe.int/en/web/good-governance/12-principles [Прегледан 25.04.2022].

Data-Smart City Solutions. (2022). *Budgeting for Outcomes: Success in Baltimore*, https://datasmart.ash.harvard.edu/opex/research/budgeting-outcomes-success-baltimore [Прегледан 13.05.2022].

Goldsmith, S., Wiseman, J. (2021). *Data-Driven Ways to Maximize City Budgets Post-Pandemic*. https://www.govtech.com/budget-finance/data-driven-ways-to-maximize-city-budgets-post-pandemic.html [Прегледан 25.04.2022].

Goldsmith, S. (2019). *Participatory Budgeting: A Powerful Civic Education Tool*, https://www.governing.com/archive/col-participatory-budgeting-new-york-city-civic-education-voter-engagement.html [Прегледан 10.05.2022].

Hadjitchoneva, J. (2020). Digital Transformation, Sustainability and Smart City: A Challenge for Sofia? In: Aydin O. (eds). (2020). *The Impact of Digital Transformation*. Istanbul: Efe Akademi. 85-97.

Hadjitchoneva, J., Ivanov, A., Hadzhiev, K. (2020). eGovernment and eHealth in Bulgaria: Developments and Challenges. *Yearbook of Department Administration and Management*, 5, 454-483. Sofia: NBU.

Hagemann, H. (2007). Richard Musgrave. *Royal Economic Society Newsletter*, 138, 19-20.

Juan, Y.-K., Wang, L., Wang, J., Leckie, J. O., Li, K.-M. (2011). A decision-support system for smarter city planning and management. *IBM Journal of Research and Development*, 55 (1&2), doi: 10.1147/JRD.2010.2096572.

Krastanova, R., Hadjitchoneva, J. (eds). (2020). *Changing Cities: Challenges, Predictions, Perspectives*. Sofia: NBU Press. 384.

OECD. (2020). *Smart Cities and Inclusive Growth*. Paris: OECD.

Valle-Cruz, D., Fernandez-Cortez, V., Gil-Garcia, J. R. (2021). From E-budgeting to smart budgeting: Exploring the potential of artificial intelligence in government decision-making for resource allocation. *Government Information Quarterly*, 101644, https://doi.org/10.1016/j.giq.2021.101644.

УПРАВЛЕНИЕТО НА ГРАДОВЕТЕ ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА: ПОУКИ ЗА УСТОЙЧИВО ГРАДСКО РАЗВИТИЕ

Евелина Стайкова

Съвременният град е глобално място. Това важи с особена сила за големите градове, но истината е, че днес трудно някой град, независимо от големината му, остава недокоснат от глобалността. Има много фактори, които позволяват да се направи такава констатация. Самата същност на глобализацията предполага това. Като един процес на движение на всякакви видове ресурси по света: парични, човешки, производствени, икономически и други, градовете се повлияват пряко и косвено, не само в социално□икономически, но и в културен и политически аспект. Според редица изследователи, именно тези промени превръщат градовете в движещата сила на много от значимите процеси за съвременното общество (вж Сасен, 2011; Кастелс, 2004).

На фона на това лидерство започват да се открояват и редица уязвими места на градовете. Тези дефицити са особено видими в периоди на кризи. Глобалните кризи, често имат локално измерение, но и обратното е вярно – понякога кризите в градовете могат да имат глобално значение. Това се дължи, освен на факта, че днес по-голямата част от световното население живее в градове, но и поради неминуемата свързаност на света, в който живеем и значението, което има съвременният град за развитието и функционирането на света.

За градовете и кризите

Градските кризи имат различен източник – от природно бедствие през конфликт в резултат на социален или икономически дисбаланс до лошо управление или тероризъм. Независимо от причината, последните 20 години показаха сериозните рискове и последици, свързани със стихийната и лошо управлявана урбанизация. Тя поставя градовете в особено уязвимо положение по отношение на кризите поне в две посоки. Очевидна е уязвимостта на града, който при навлизането в криза я посреща с вече съществуващи проблеми и/или неподготвен да се справи с нея. Това до голяма степен повлиява процеса по развитието, излизането и възстановяването от кризата. Тук връзката урбанизация-криза се възприема като моментно състояние. Кризата е нещо, което се случва и отминава. Не толкова очевидна, но отправяща още по-сериозна критика към моделите на градско управление и процеси на урбанизация е хипотезата, че съвременният град е място

на криза сам по себе си. Кризата не просто е перманентно състояние на града, тя изначално е заложена в самата урбанизация. В своята книга „The new urban crisis“ Ричард Флорида (Florida, 2017) очертава пет измерения на това как и защо градовете са достигнали до това положение. На първо място, той поставя различията в развитието на градовете "суперзвезди" – Лондон, Ню Йорк, Париж и Лос Анджелис – и на останалите градове. Това води до второто измерение: "кризата на успеха" в градовете-суперзвезди, които се борят с прекалено високите цени на имотите, "плутократизацията", която измества дори високоплатените работници, работещи в сферата на знанието, и голямото неравенство. На трето място, Флорида наблюдава нарастващото пространствено неравенство и сегрегация във всички градове, което създава нови форми на "метрополис на парчета". Четвъртото измерение подчертава разпространението на градската бедност в крайградските райони, а петото разглежда кризата в развиващите се страни, където урбанизацията не води до очакваното подобряване на жизнения стандарт. Оказва се, че урбанизацията е жертва на собствения си успех.

Интензивната урбанизация прекроява контекста в много населени места. Тя вгражда структурни слабости в и без това крехките градове, като изостря въздействието на различните кризи. Важно е да се отбележи, че градовете, независимо от размера си или от нивата на властова организация в страната, нямат изключителни правомощия да решават самостоятелно различните кризи. Въпреки това, като най-близкото ниво до гражданите, именно местните власти и техните действия имат най-голям ефект. Всъщност, местните власти играят основна роля в градските райони, що се отнася до овладяване на дадена криза. Тяхна е задачата да поддържат своите градове да функционират по отношение на доставките на основни услуги, подкрепата на най-уязвимите групи от обществото и достъпа до здравни и социални грижи.

Големият брой хора, живеещи заедно, в съчетание с оживен икономически и културен живот, правят градовете особено уязвими към кризи. В същото време, именно концентрацията на хора, индустрии и ресурси е това, което предоставя възможност за ефективни действия, които да допринесат за дългосрочното развитие на приобщаващи, безопасни, устойчиви градски центрове. Това е и причината градовете да търсят и създават разнообразни и иновативни решения на отправените предизвикателства. Чрез предоставяне на незабавни местни реакции, както и преосмисляне и преоткриване на градските структури и тъкани, градовете демонстрират способността си да се адаптират към променящата се глобална ситуация, за да бъдат по-устойчиви.

Кризите променят градовете. Разнообразието и въображението на отговорите, свързани с тях, крият огромен потенциал. Както при всеки експе-

римент, оценките отнемат време, но това което е сигурно е, че някои от мерките и механизмите остават и променят града. Кризите, с които се сблъскват градовете през последните няколко десетилетия, както и прогнозите за потенциални такива, започват да преобръщат начина, по който се възприема управлението на градовете. Тази промяна се случва не само в управляващите, нейни носители са и самите граждани. Става въпрос за промяна в очакването на начина, по който трябва да функционира града, която се доближава много до идеологическия и технократски заряд на концепцията за устойчиво развитие.

Устойчивото развитие, без което не може

Устойчивото развитие е задължителна референция, модел без който е немислимо да се разработи какъвто и да е план или политика, на каквото и да е ниво на управление. Това е свързано с контекста на развитие в епоха на глобални кризи, растяща сложност и непредвидимост на процесите и техните съвкупни резултати, нарастваща взаимосвързаност на обществата, населението и ресурсите на планетата.

От времето на Доклада на Комисията Брунтланд "Нашето общо бъдеще" (1987) до сега, моделът на устойчиво развитие изминава дълъг път на развитие. От една преди всичко препоръчителна рамка за глобално поведение, свързваща днешните и бъдещите поколения, то се превръща в концепция за действие на локално, национално и глобално ниво. Устойчивото развитие като концепция за действие се свързва с разработените стандарти, цели, мерки и политики, зададени през 1992 г. на първата световна среща за устойчиво развитие в Рио де Жанейро и формулирани в Дневен ред за 21 век, но добива съвременно разбиране през 2015 г. когато ООН публикува 17 Глобални цели за устойчиво развитие (Кръстанова, 2021).

Въпреки развитието в концепцията, дефиницията предложена в Доклада на Комисията Брунтланд, където устойчиво развитие е описано като „*такова развитие, което отговаря на потребностите на сегашното поколение, без да ограничава възможността на идните поколения да посрещнат и реализират своите потребности*" продължава да е основна референция. Именно от нея следва, че растежът трябва да стимулира напредъка, като същевременно се опазва околната среда; социалната политика трябва да бъде проектирана така, че да стимулира активността, а екологичните действия не трябва да се извършват извън рамките на икономическите възможности.

Създаването на устойчив град е основно изискване и предизвикателство пред съвременните общества. Днес управлението на градовете изисква в тях да бъдат прилагани такива политики, които да съчетават в себе си както динамични, адаптивни подходи, експериментиране и иновиране, така

и поддържане на относителна стабилност, предвидимост, контрол и отчетност. Това е причината в началото на XXI век устойчивото развитие да се превръща в един от фундаменталните въпроси за градско развитие. Изготвени са принципи за устойчиво развитие, които да бъдат прилагани в градските стратегии и планове. Освен това теорията за устойчивостта отваря пътя за разработването на други концепции – умен, устойчив, зелен, отворен и компактен град. При тези нови тенденции, влиянието на градските форми, градоустройството, използването на природните ресурси, технологиите, енергията и други въпроси, свързани с устойчивостта на градовете, заемат централно място.

Концепцията за устойчиво развитие в градската среда е свързана с възможностите за повишаване на качеството на икономическата, социалната, природната и технологичната среда. Устойчивите градове са градове, в които икономическите и социалните интереси се обединяват в хармония с екологичните и енергийните предизвикателства с цел да се осигури приемственост в еволюцията.

Това, което е важно да се отбележи с оглед на настоящия анализ е, че устойчивото градско развитие крие в себе си потенциал за минимизиране на възможностите за възникване на кризи, а когато е невъзможно да се избегнат, то може да бъде основа за омекотяването на последиците от тях. Въпреки позитивните характеристики на концепцията, трябва да се отбележи, че именно кризите поставят предизвикателства и забавят устойчивото развитие. Пандемията от Ковид-19 например върна с години назад постигнатия напредък в развитието на определени сектори, причинявайки сериозни затруднения за всички източници на финансиране за устойчиво развитие. Това е особено видимо в градовете, които навлязоха в кризата с вече сериозни структурни пречки. В известен смисъл устойчивото развитие е изложено на риск от срив повече от всякога (OECD, 2020a).

Ковид-19 в града: от предизвикателствата до поуките

След като над 100 държави бяха блокирани, пандемията от Ковид-19 предизвика третия и най-голям икономически, финансов и социален шок на XXI-ви век след 11-ти септември 2001 г. и световната финансова криза от 2008 г. Този системен шок предизвика спиране на някои производства, порази веригите за доставки по целия свят, беляза рязък спад в потреблението и услугите, заедно с колапс на доверието в институциите, като по този начин световното население стана свидетел на последиците от блокирането и социалното дистанциране, особено в градските условия (OECD, 2020b). Експертите обещават, че това няма да е последната криза, с която градовете ще трябва да се справят и призовават поуките от тази пандемия да се превърнат в нов тласък за по-устойчиво управление на градовете.

Пандемията от Ковид-19 засяга малки градове и мегаполиси, богати и бедни страни, във всички региони на света. И все пак, пандемията не засяга всички едновременно и с еднаква сила. Докато някои от градовете се възстановяват, други навлизат във фазата на локдаун (затваряне, блокиране на града), трети са в началото на пандемията. Независимо от това, избухването на пандемията от Ковид-19 повлиява дълбоко градовете по света и повдига основни въпроси за градското развитие. С над половината от световното население, живеещо в градски агломерации, тази криза демонстрира способността на градовете да се справят с подобни предизвикателства, като открива чувствителни въпроси за равенството, достъпа и участието, наред с много други.

Многоизмерното въздействие на пандемията доведе до разнообразни мерки. От блокиране на движението на хората през затваряне на училища, обществени пространства и културни институции. Това от своя страна предизвиква редица проблеми – нарастване на безработицата, срив на туризма и свързаните с това доходи, изостря дълбоко вкоренени социални и икономически неравенства, които довеждат до прилив на расизъм и ксенофобия и разпространение на домашно насилие (UNESCO, 2020). Тези и други последствия засягат неравномерно населението на градовете. За уязвимите групи на обществото, които много често живеят в гъсто населени или неформални райони и имат несигурна заетост и ограничена финансова устойчивост, тези проблеми се съчетават с трудности при достъпа до дистанционно образование, здравеопазване и други основни услуги. По този начин пандемията оставя незаличима следа и провокира дебати за развитието на градовете в различни измерения на устойчивото развитие – социално, културно, икономическо и екологично.

Предизвикателствата, с които се справят градовете по време на извънредната ситуация, разкриват потенциал формулираните отговори да трансформират градовете по съществен начин, който не само да предпазва уязвимите хора от непосредствени заплахи, но и да изгради устойчивост за нови кризи или други извънредни ситуации.

Пандемията разкрива огромните неравенства, които увеличават уязвимостта на градовете по време на извънредна ситуация. Поуките показват как кризата в крайна сметка е социален проблем, при който уязвимите групи са непропорционално засегнати. Затварянето на училищата не се отразява по същия начин за тези, които нямат достъп до електричество или интернет или тези, които споделят стая с други роднини. Пандемия, която изисква засилени хигиенни мерки, е много по-трудна за овладяване в гъсто населени райони без достъп до чиста вода. Градовете, особено тези, които имат проблеми с основни неравенства трябва да измислят начини за справяне с различията вътре в тях и макар че понякога отговорите на Ковид-19

задълбочават неравенствата много градове съумяват да измислят и начини да достигнат до най-уязвимите сред своите граждани.

Един от най-разпространените отговори на пандемията – затварянето на градовете, се оказва по-лесен от последващото отваряне. Ранното възстановяване е може би най-трудната фаза, в която трябва да се измислят ясни насоки поради различните скорости, с които секторите се рестартират, поради различните нужди на различни части от населението и на различни населени места. В това отношение местните власти играят решаваща роля, може би дори повече, отколкото по време на фазата на остро блокиране.

Рестартирането на града изисква да бъдат предложени нестандартни, креативни и иновативни решения от всички актьори на градската арена. От музей, който трябва да разчитат на местни посетители, до млади дизайнери, изработващи дизайнерски маски за лице, училища, предлагащи дистанционно обучение, и местни власти, облекчаващи правилата за поставяне на тераси или пазари на публичен терен; или предприятията, публични и частни, които се препозиционират, за да разработват нови продукти или да привличат нови публики.

Ключова поука е необходимостта градовете да станат по-приобщаващи. ООН обявява, че въздействието на Ковид-19 е най-голямо в бедните и гъсто населени градски райони. Това важи с особена сила за около един милиард души, живеещи в неформални селища и бедни квартали. След като започне фазата на дългосрочно възстановяване, преосмислянето на градския начин на живот не трябва да бъде въпрос само на дизайн и архитектура, но и такъв, който да се справи с тези структурни неравенства чрез политики и осезаеми действия.

Локализиране на реагирането и възстановяването при извънредни ситуации в града е друг важен извод от пандемията. Става въпрос за ново измерение на децентрализация на действията. Пандемията разкрива как често готовността и реакцията при извънредни ситуации се ръководят на национално ниво и се прилагат на местно ниво, което понякога поставя под въпрос нейната ефективност. За градските власти, които са по-близо до хората, това води като следствие до редица предизвикателства – да достигнат до цялото население, да получат тяхното съдействие. Опитът с Ковид-19 показва, колко е важно да се привличат и ангажират граждани при изготвянето на планове за възстановяване.

Ковид-19 подчертава значението на обществените услуги в градовете. Жителите на градовете зависят много повече от обществените услуги – например транспорт, зелени площи, отдих, отколкото тези, живеещи в селските райони. Пандемията увеличава осезаемо търсенето на някои от услугите, например отворено обществено пространство, където хората могат безопасно да прекарват времето си по време на заключване, здравни услу-

ги или надеждна обществена водоснабдителна система. Други услуги като обществения транспорт и общественото образование, спират изцяло или отчасти, или започват да работят по различен начин, което разкрива колко важни са те в ежедневието на хората (UNESCO, 2020).

Дигиталната трансформация на градовете е следващата поука. Преди Ковид-19 цифровата трансформация до голяма степен се случва приоритетно в отделни сектори. Пандемията доказва необходимостта цифровизацията на здравеопазването, канализацията, транспорта, веригите за доставка да не се разглеждат изолирано. Цифровите стратегии трябва да обхващат предоставянето на всички обществени услуги по взаимосвързан начин. Именно цифровизацията придобива ново измерение по време на кризата и тя остава ключов компонент на „новото нормално“.

Градското развитие има последици за здравето. Ако някой се е съмнявал или е подценявал тази аксиома, пандемията от Ковид-19 не просто я верифицира по един зловещ начин, но тя повдига и нови въпроси, принуждавайки всички да преоценяват начина, по който градовете се проектират и управляват. С други думи, кризата дава възможност връзката между градския дизайн и общественото здраве да бъде преосмислена (Gevers, 2020).

Мобилността е един от секторите, които кризата засегна най-силно. Пандемията от Ковид-19 предоставя на градовете импулс да преосмислят подхода си към градското пространство и да предложат алтернативни варианти за придвижване. Подготвяйки стратегиите си за мобилност след кризата, градовете започват да инвестират в инфраструктура за активна мобилност, подобрена безопасност и достъпност на обществения транспорт и възможности за транспорт с ниски вредни емисии (OECD, 2020b).

Тази промяна е неизбежна. Жителите на големите мегаполиси бързо обикват гледката на облекчени откъм трафик булеварди. Влюбват се в градовете си такива, каквито са по-време на пандемията: с чист въздух и възможност удобно придвижване пеш или с велосипед. По данни от наскоро проведено проучване в общо 21 града от шест големи европейски държави 68% от 7545 анкетирани са категорични в желанието си да видят мерки, гарантиращи, че нивата на замърсяване на въздуха от преди пандемията няма да се върнат (Николова, 2020).

Необходимостта и неизбежността от съвместно управление е друг голям извод. Градовете си сътрудничат с широк кръг участници, включително с национални и регионални правителства, заинтересовани партньори и граждани, за да разработят и приложат незабавни, краткосрочни и дългосрочни отговори на множеството измерения на кризата от Ковид-19. Съвместното управление чрез широко партниране и включване на повече заинтересовани страни е една от най-важните поуки от пандемията.

Устойчиви градове по време на криза и по-устойчиви след кризата

Градовете доказват своята сила по време на кризата. Доказват я онези градове, които съумяват да демонстрират гъвкави, иновативни и адаптивни мерки, в които лидерите и гражданите подхождат отговорно, солидарно и в сговор. Впечатляващо е по какъв начин ехото от здравната криза повлиява на множество сектори – от икономика през екология до туризъм, образование или дигитализация. Влиянието в част от тези сегменти, безспорно има негативни, дори разрушителни последици, но от тези поражения в някои отношения градовете излизат по-стабилни и устойчиви. Ограничителните мерки довеждат до преразглеждане на значението на публичните пространства, до начините на придвижване, до промяна в качеството на въздуха. Впечатляващо е как тази криза верифицира многократно повтаряната през годините обвързаност на всичко. Тя спомага за осъзнаването на взаимовръзките между системите и предизвикателствата, с които трябва да се справя съвременният град. Освен това, тази криза потвърждава и необходимостта от продължаване на дебатите за връзката между развитието и устойчивостта. На практика става ясно, че дебатът не е едното за сметка на другото, а трябва да е едното, заедно с другото.

Наблюдавайки как пандемията от Ковид-19 влияе на веригите за доставки на храни, на сигурността на работното място, на нарастването на социалните неравенства и драстично увеличеното генериране на отпадъци, следва да се отбележат някои от ефектите, които предлагат убедителни аргументи за разбирането колко е необходимо да се постигне по-добро и по-устойчиво бъдеще за всички. По този начин целите и идеалите на устойчивото развитие стават по-подходящи от всякога, като предоставят прозрения за взаимозависимия характер на всичко.

Тези промени в избора на стратегически акценти в сегашните политики за управление на градовете, но и в подготовката на бъдещите вече са факт. В много градове местните власти започват да насърчават устойчивата мобилност, преосмисляйки използването на градското пространство в полза на активните видове транспорт (велосипед, разходка) и развивайки обществения транспорт с електромобили, за да предлагат повече възможности (Alcantud et al., 2020).

Подобни инициативи показват важността на институционалните послания и възможността тактическите мерки за градско планиране, прилагани за периода на здравната криза, да се изпълняват по стратегически начин с цел да се превърнат в структурни мерки за по-устойчиво градско развитие.

Такива промени се наблюдават преди всичко в големите градове, но те обикновено са сред пионерите във въвеждането на нови тенденции. Така например от Барселона до Богота са въведени серия от екологични инициа-

тиви, които целят да поведат борба срещу завръщането на замърсяването от преди пандемията. Някои градове като Милано и Мексико Сити планират и изграждат стотици километри нови велосипедни алеи. Други като Ню Йорк и Сиатъл разширяват тротоарите и превръщат в пешеходни зони цели квартали. Париж инвестира 300 милиона евро за изграждането на мрежа от велоалеи, като планът е голяма част от трасето да следва съществуващите линии на метрото. В колумбийската столица Богота мрежа от улици с обща дължина от 120 км, която до момента е предназначена изцяло за велосипедисти в рамките на един ден от седмицата остава затворена за автомобили. Ню Йорк планира отварянето на 160 километра пешеходен маршрут за „*социално отговорен отдих*“. Оукланд, Калифорния затваря за автомобили улици с обща дължина от 120 км. Мексико Сити планира нови 130 км велоалеи, а Барселона добавя 30 000 кв. метра към своята пешеходна зона и 20 км към велосипедната мрежа на града. Манчестър обявява, че ще превърне част от центъра на града в пешеходна зона, а в някои райони на Лондон започват разширяване на тротоарите, затваряне на пътища за автомобили и подобряване на условията за пешеходци и велосипедисти (Николова, 2020).

Глобалната криза в известен смисъл засилва и дори възражда в някои случаи значението на локалното. Истината е, че именно глобалната динамика прави тази пандемия възможна – мобилност, урбанизация, взаимосвързаност, световните вериги за доставки и поражения на околната среда са сред факторите, които улесняват разрастването на кризата до степен на глобална пандемия. В същото време, когато светът се нуждае от глобално сътрудничество и споделяне на знания, за да се справи с настоящата пандемия, градовете и общините преживяват прераждане на местната ангажираност, за да бъдат по-устойчиви (Alcantud et al., 2020).

Заключение

Докато градовете управляват своите непосредствени отговори на пандемията от Ковид-19, те също така гледат напред, за да планират и осигурят дългосрочни условия за възстановяване и устойчиво развитие. Размисълът върху досегашния опит на градовете, както и върху уроците, извлечени от тези от тях, които са напреднали в реагирането, дават идеи за възможните иновации и това как те могат най-добре да отговорят на нуждите на гражданите в икономическо, социално и културно измерение.

Пандемията разкрива някои от основните проблеми, до които води бързият и небалансиран градски растеж, включително такива, които са свързани със социалните неравенства, силните взаимовръзки между градовете и глобализираната икономика, както и фокуса върху градоустройствения дизайн и функциониране, базиран на икономиката, а не на поставя-

нето на хората в центъра на политиките.

Поуките от тази криза, предлагат възможност за трансформиране на градовете по значими начини, благодарение на които може да се изгради стабилност и устойчивост за потенциалните последващи кризи и други извънредни ситуации. Многобройни инициативи през последните години се опитват да преосмислят градския начин на живот, но пандемията от Ковид-19, която засяга целия свят, кара много по-широка група от експерти, професионалисти и новатори да повдигат съвместно въпроси как световното население да живее по-добре, по-безопасно и по-устойчиво.

Литература

Кастелс, М. (2004). *Възходът на мрежовото общество: Информационната епоха: Икономика, общество и култура*. Том 1. София: Лик. 496

Кръстанова, Р. (2021). Зелените политики. В: Стайкова Е., Хаджичонева, Ю. (съст. и ред.). (2021). *Устойчиво градско развитие - поуки за София*. София: Издателство на НБУ.

Левков, К. (2013). Глобалните градове (резюме на монографичен труд). *Списание за наука „Ново знание”*, 60-66.

Николова, Д. (2020). Въздух и общество. Въздух: наука, околна среда, общество, качество на живот. *Бюлетин на Лаборатория за анализ и политики за въздуха*, 1 (юли 2020), 13-18.

Сасен, С. (2011). *Глобалният град*. София: Критика и хуманизъм.

Хаджичонева, Ю. (2022). *Предприемачество, иновации и изкуствен интелект в България – динамика и управление*. София: Издателски комплекс – УНСС. 282.

Alcantud, A., Badia, M., Santamaria, M. (2020). "*Covid-19 and the future of cities: 5 keys to keep moving towards local sustainability*." CitiesToBe. [Прегледан 20.12.2020]. https://www.citiestobe.com/local-sustainability-after-covid-19/.

European Commission & UN-Habitat. (2016). *The State of European Cities 2016. Cities leading the way to a better future*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Gevers, M. (2020). *Three design lessons for the post pandemic city*. ARUP. [Прегледан 20.12.2020]. https://www.arup.com/perspectives/three-design-lessons-for-the-post-pandemic-city.

Hadjitchoneva, J. (2020). Digital Transformation, Sustainability and Smart City: A Challenge for Sofia? In: Aydin, O. (eds). (2020). *The Impact of Digital Transformation*. Istanbul: Efe Akademi. 85-97. https://efeakademi.com/wp-content/uploads/2020/08/THE-IMPACTS-OF-DIGITAL-TRANSFORMATION.pdf.

OECD. (2020a). Global Outlook on Financing for Sustainable

Development 2021: *A New Way to Invest for People and Planet*, https://doi.org/10.1787/e3c30a9a-en.

OECD. (2020b). *Cities policy responses. OECD Policy Responses to Coronavirus* (COVID-19).

UNESCO. (2020). *Urban Solutions: Learning from Cities' Responses to COVID-19. Online Meeting Report*, UNESCO Cities Platform.

URBACT. (2020). *How are URBACT cities reacting to Covid-19?*, https://urbact.eu/how-are-urbact-cities-reacting-covid-19 [Прегледан 20.12.2020].

Florida, R. (2017). *The New Urban Crisis: How Our Cities Are Increasing Inequality, Deepening Segregation, and Failing the Middle Class-and What We Can Do About It*. New York: Basic book.

АЛТЕРНАТИВНИ РЕЛИГИОЗНИ ПРАКТИКИ В ГРАДСКА СРЕДА

Теодора Карамелска

Градът като „*състояние на духа*“

В социологическите изследвания от първата половина на XX век градът се концептуализира като нещо повече от констелация от институции и административен апарат. През 1925 г. един от най-влиятелните и до днес американски урбанисти, Робърт Парк, определя града не като просто „физически механизъм и изкуствена конструкция“, а като „състояние на духа“: „Той е част от жизнения процес на хората, които го съставят“ (Парк, 2002, 77). Ето защо от социологическа перспектива градът не се разглежда нито само като пространство на икономически най-силно разделение на труда, респективно на произтичащи оттук разнообразни поведенчески модели и жизнени стилове, нито само като мрежа от символно субординирани градски части със съответната големина, гъстота на населението и своя политико-административна организация. Интересът на Парк е насочен към града преди всичко като пазар за характерните особености на индивида, като поле на високо икономическо разделение на труда и център на парично стопанство: тук конкуренцията позволява за всяка конкретна задача да бъде подбран най-подходящият индивид. Именно на това се дължи силната професионална специализация в градската среда, а тя на свой ред задвижва една определяща за модерността социална промяна: формирането на общности не по силата на нормативно валидни обичаи и на външно придържане към един приеман за легитимен социален ред, а на основата на индивидуални интереси и предпочитания.

Жителите на града обаче не само концентрират вниманието си върху твърде различни предмети на интерес, но и на свой ред излагат себе си на най-разнообразни влияния, като реагират спрямо тях (Парк, 2002, 84). Още през 1903 г. друг изследовател на градската култура, германският социолог Георг Зимел, отбелязва, че в големия град модерният индивид е поставен в амбивалентна ситуация – от една страна той има възможност да се откъсне от съсловните, културните и социално-половите предзададености, да разгърне индивидуалната независимост и личностната уникалност на своето съществуване, съпротивлявайки се на външния обществен натиск, на исторически наследеното, на т.нар. външна или обективна култура (Зимел, 2014, 56). Тази възможност формира в обитателите на големия град висока възприемчивост към различията и същевременно мотивира стремежа им

към специфична несравнимост. От друга страна, обаче, животът в града е подчинен и на една строго установена надсубективна времева схема, която предполага точност, изчислимост, прецизност и координираност на социалните отношения, а това на свой ред е свързано с изключването на всички онези ирационални, инстинктивни, суверенни характеристики и импулси на личността, които имат потенциала да блокират ефективността на социалните взаимоотношения. Доколкото поради това в жителите на града може да възникне усещане за собственото им обезценяване, според Зимел става разбираем стремежът им към утвърждаване на собственото аз по най-отчетлив, най-цялостен и възможно най-характерен начин; към това да се отличат от другите, да бъдат забелязани чрез „немислими чудатости“, чрез „типичните за големия град екстравагантности“ и „претенциозност, чийто смисъл се крие не в съдържанието на такова държание, а в неговата форма ‘да бъдеш различен’, за да бъдеш забелязан – за много хора това е единственото средство по заобиколния път през съзнанието на другия да защитят самооценката си и усещането, че тежат на мястото си“ (Зимел, 2014, 53 и сл.).

За разлика от живота в селските общности или в малките градове, основаващ се на задушевност и сърдечност, общуването в големия град е белязано от умножаване на възможностите, но и от краткотрайност, преходност, непостоянство, рядкост или случайност на срещите, от резервираност и дистанцираност между индивидите. По-високата мобилност на гражданите, по-слабите обвързаности с местоживеенето им, размитите съседства, инфраструктурните контрасти, процесът на деперсонализация, състоянието на несигурност като социална норма – всичко това превръща големия град, по думите на друг пионер на Чикагската школа, Луис Уърт, в „мозайка от социални светове, преходът между които е внезапен“ (Уърт, 2002, 140 и сл.). Тази изменчивост и подвижност на живота в големия град изисква съответните „места на стабилизиране“: такива са натоварените със символни значения площади, булеварди, паметници на културата. Те са онези видими наративи, които дискурсивно организират градското пространство и „закрепват“ в него избрани културно-исторически периоди (вж. Златкова, 2010). Религиозните културни сгради – църкви, джамии, синагоги – на свой ред са пространства за колективните представителни и възпоменателни ритуали, които би следвало да обединяват всички последователи на дадена религия в устойчива „морална общност“. В късната модерност тази морална общност обаче постепенно ерозира: редица социологически изследвания регистрират упадък на традиционните за християнството вярвания и практики особено в големите градове, храмовете функционират все по-често като културно-исторически емблеми, отколкото като всекидневно притегателни енорийски центрове (вж. например данните от

EVS, 2018). Сред факторите за усилването на този процес могат да се посочват отслабването на рестриктивната сила на християнството и свързаното с това умножаване на индивидуални духовни търсения, решения или избори. Посещенията на църковните храмове и спазването на религиозните ритуали вече не са основна форма на религиозния опит: в условията на една радикализирана докрай субективност от водещо значение става „обогатяването на душата“ чрез различни алтернативни спиритуални светогледи. Например на въпроса „Освен на сватби, кръщения и погребения, колко често посещавате религиозни служби в последно време?“ само 6,6% от българските граждани отговарят „веднъж седмично“. Всеки трети от анкетираните вярва в принципно несъвместимата с християнската антропология концепция за прераждането, а процентът на изповядващите строго монотеистични представи е почти равен на броя на онези, за които няма еднаединствена представа за божественото, а по-скоро съществува „някакъв дух или някаква сила“ (EVS, 2018, въпроси 15, 19, 20).

Това постепенно изместване на духовността в полето на личния опит, все по-нарастващото индивидуализиране на вярванията и свързаното с него умножаване на местата за практикуването им се обозначава в социологическия терминологичен апарат чрез разграничението между „религия“ и „спиритуалност“. Ако религията остава затворена в институционализираната ритуалност и предзададената нормативност на каноните, спиритуалността се свързва със субективното, неподлежащо на доктринални определения, интимно преживяване на божественото/трансцендентното (вж. Карамелска, 2018а; 2018б). В търсене на единение между „ум, тяло и дух“ холистичната спиритуалност създава свои пространства в града, собствена алтернативна духовна сцена, ритъмът на която е различен от регулярността на християнското богослужение. На мястото на дистанцията в общуването между клир и миряни застават докосването, близостта, „топлата прегръдка“, липсата на асиметрии в отношенията между „учители“ и „ученици“. В настоящата статия ще представя два от социологически значимите модели на организация на тези отношения в градска среда – това са холистичните центровете и фестивалите. За емпирична основа на анализа си ще използвам двадесет дълбочинни биографични интервюта, проведени лице в лице както с предлагащи, така и с упражняващи някаква форма на холистична спиритуалност жители на София през периода 2017-2021 г. Въпросите, които ще ме интересуват, са два: по какъв начин центровете и фестивалите отговарят на търсенията и потребностите на самоопределящите се като „вярващи, но не религиозни“? И как тези нови места символно преструктурират религиозната топография на градовете, като свеждат интереса към църковните храмове основно до тяхната извънвсекидневна празнична значимост. Извън вниманието ми ще останат други важни социални форми

като социалните медии и мрежи, които след дигиталната революция и особено в условията на пандемия привличат все повече практикуващи.

Градът като „*убежище на космополитизма*“

Робърт Парк определя града за среда за „мобилизиране на отделния човек“, защото тук възможностите за експериментиране с жизнени стилове са повече и подлежат на по-слаб социален контрол в сравнение със затворените и относително ригидни спрямо културните промени общности в малките населени места. Жителите на града са по-открити към многообразието, включително към неспецифични за собствения им културен контекст духовни ресурси и практики: „Привлекателността на метрополиса отчасти се дължи на факта, че в края на краищата всеки индивид намира някъде сред разнообразните прояви на градския живот онази среда, в която той се отпуска и се чувства спокоен; накратко, намира моралния климат, при който особената му натура получава стимулите, довеждащи вродените му предразположения до пълен и свободен израз“ (Парк, 2002, 119 и сл.). Една от пресечните точки на устойчивото наличие на разномислие в големите градове са т.нар. холистични центрове. Предлаганите в тях разнообразни амалгами от хиндуистки, будистки, неопаганистки, антропософски, екологично-спиритуални, езотерични, ню ейдж практики и свързаните с тях универсалистко-хуманистични светогледи ги превръщат в средищни точки за социални контакти в големите градове. Центровете, свързани с холистичната спиритуалност, обикновено не са забележими, подобно на църковните храмове, тъй като се помещават в партерни помещения, бивши спортни, читалищни или балетни зали, преустроени апартаменти или студиа в жилищни кооперации. Местонахождението им се маркира отвън най-често само с лого или с табела върху сградата, например със знак мандала или медитираща фигура. Сред услугите, които се предлагат в тях, са различни видове йога, курсове по тай чи чуан или цигун, лечебни масажи, рейки, боуен терапия, акупунктура, цвето- и ароматерапия, хомеопатия, лечение с шуслерови соли или с цветовете на Бах, радиестезия, семинари и курсове за личностно самоусъвършенстване и развитие, семейни констелации, регресия, психологически тренинги (есенс процес) и др. Изследвайки мотивите на посетителите на холистични центрове, британските учени Линда Удхед и Пол Хийлас посочват, че най-голям процент от хората, упражняващи холистични практики (23,2%), целят да постигнат „здраве и фитнес форма“; на второ място е „търсенето на спиритуално израстване“ (19,4%), след това се нареждат фактори като „понижаване на стреса“ (15,2%), премахване на „телесна болка или болест“ (13,9%); „търсенето на личностно израстване“ е посочено от 13,5% от анкетираните; 7,6% от тях са мотивирани от търсенето на „удоволствие, забавление или наслада“;

6,3% от анкетираните с помощта на холистични практики разрешават житейски кризи; за 5,5% това е възможност за излизане от всекидневната рутина; сред посочените мотиви са още „срещите с единомишленици“ (5,1%), „емоционална подкрепа или човешки контакт“ (3,8%), „неудовлетвореност от конвенционалната медицина“ (3,4%), „допълване на конвенционалното медицинско лечение“ (0,8%) (Heelas & Woodhead, 2005, 91). Подобно на западно-европейската холистична среда, центровете и в големите български градове привличат хора, които са готови да експериментират с различни форми на духовен опит, тъй като отхвърлят предварително формулираните отговори и канонично утвърдените знания в сферата на духовното и на медицината. Те са склонни да съчетават елементи от различни религиозни и спиритуални светогледи, без да се страхуват от липсата на кохерентност между тях или от „спиритуална анархия“: „Аз не обичам клишетата… Сега има толкова много духовни течения, през всичко съм минала, любопитството в мене няма почивен ден. Започнах през 91-а година с Петър Дънов, четох го години, години, години нищо друго не ме интересуваше… Преминах през най-различни неща, розенкройцери, мистици, Блаватска, херметизъм, просто четях, четях, четях“ (ж., 59 г.). Други започват да посещават холистични центрове, след като са се отказали да делегират права, представителство и претенция за посредничество на смисъл в лицето на християнските свещенослужители: „Аз имах нужда от отговори на повече въпроси – четейки някакви части от Библията, които я разбирам, я не – и започнах да задавам въпроси на църковни служители. Всъщност големият ми конфликт беше с едно от причастията, които аз бях взимала, когато отивам да задавам въпроси на един свещеник, той сериозно ми се скара: каква християнка съм била, че съм задавала такива въпроси, че мястото ми не е в тази църква и буквално ме изгони… Някъде там останах с неприятно усещане и загубих авторитет и доверие в християнството. Защото, когато започваш да порастваш, животът те сблъсква с много различни неща и трябва да имаш много точно обяснение защо точно това, а не другото“ (ж., 28 г.). Трети са т.нар. „духовни търсачи“, привлечени от възможността да споделят в холистичните центрове лични преживявания, за да достигнат до „автентичното свързване със себе си“, до „просветление“ и „самоусъвършенстване“: „Просто на мен си ми е такъв характерът, всяка сутрин се събуждах с едно чувство за незавършеност. Ей така, ставам от сън, имам семейство, две деца, дом, уж имам всичко, обаче, ей тука вътре, под лъжичката, в областта на сърцето или под сърцето, имам усещане, че нещо не съм довършила, че вечно трябва да търся какво имам да свърша. Бях търсеща душа. Съпругът ми, вече бившия ми, за съжаление, ми се подиграваше, някак си не беше отворен за тия неща и за моите книги. Тогава една жена, която се занимаваше с билки, и един енергиен лечи-

тел ми показаха упражнения от китайската гимнастика, които да правя, за да раздвижвам енергийните канали в тялото си“ (ж., 52 г.). И още: „За мен духовната практика по-скоро е наистина как съществувам във всеки ден от живота си, как се променям. Тя е набор от инструменти, с които работя – аз правя йога, хата йога, различните – виняса, кундалини, всякакви други течения. Занимавала съм се и с даоистки практики, с индиански практики, с различни учители съм се срещала и съм контактувала, но това, което си мисля е, че всеки от нас е достатъчно учител, и всички хора, които срещаме, са наши учители и ни учат. Така че можеш да срещнеш твоя учител и в тролея и той да е просяк. Ако ти си достатъчно отворен да хванеш какво тече между вас и той какво ти казва, пак е практика“ (ж., 36 г.). Съществен мотив по пътя на „духовно търсене“ е доверието в алтернативни на конвенционалната медицина методи за лечение на тежки заболявания. Ето какво споделя респондент, страдащ от 18-годишна възраст от множествена склероза: „С времето разбрах, че тази болест е на пристъпи. Тя е заболяване на нервната система и може да те удари навсякъде. Парализират се крака, ръце, очи – всичко по тялото. След първоначалните пристъпи, когато постъпвах в болницата, започнах да ги лекувам по друг начин. Те и в момента се случват, но благодарение на това осъзнах, че здравето на човека е моментът на хармония. Когато всичко е хармонизирано – енергията, дразнителите от околната среда. Съответно, като излезеш от хармонията, излизаш от здравето. И тук се появява красотата на множествената склероза, защото тя може правилно да те насочи къде бъркаш. Ако вървиш в погрешна посока, те удря в краката, ако нещо не го виждаш, те удря в очите, ако правиш, нещо, което не ти трябва, те удря в ръцете. И по тоя начин става един телефон с висшите сили, които ти казват: човече, правиш нещо, което не трябва“ (м., 39 г.).

За разлика от храмовете на традиционните вероизповедания, в градските холистични центрове връзката с инструктора, лектора, треньора или коучъра е непосредствена и лична, тук отсъства ясно изразена посредническа фигура между профаното и свещеното. Тази лишена от строга регламентираност връзка се подчертава и чрез търсенето на домашен уют и интериорен минимализъм в холистичните центрове. Заниманията не следват задължително предустановен ред, те предполагат отпускане на тялото и ума и често протичат на фона на живи инструментални изпълнения или музикални записи. За разлика от християнските проповеди темите за размисъл (медитация) или за обща дискусия тук могат да се задават от самите участници. Практиките са организирани под формата на курсове, обучения, уъркшопове, лекции и семинари с модули за надграждане: „По-принцип всичко се върти около едно и също нещо, просто от различна страна е погледнато. Все едно това дърво от тази страна е все дърво, прос-

то ти се привижда по различен начин. Така че основата е една, както за всичките религии, както Бог е един, нали. Та нещата се въртят около една и съща основа, но с различни нюанси. Когато влезеш в тези среди, говориш с хората и те ти предлагат: а защо не отидеш на това? Отиваш, защо не… Оттам нататък този цикъл се завърта, аз съм ходил на страшно много неща. От моя гледна точка съществуването ни тук на земята е поредният клас от училища, съответно във всеки клас учим различни уроци“ (м., 39 г.). Произтичащата оттук липса на задължителна регулярност на посещенията и на рестриктивност при отсъствие или временно прекъсване на участието прави проследяването на броя на посетителите трудно от социологическа гледна точка. Някои от практикуващите са редовни участници в продължение на години, други търсят услугите на холистичната спиритуалност и медицина еднократно или ситуативно.

В т.нар. интегративни медицински центрове или центрове за алтернативни методи на лечение здравето се концептуализира не просто като отсъствие на болест, а като цялостно физическо и психическо благосъстояние. Затова обикновено в самопредставянето им фигурират задачи като превантивно разпознаване на болестите, дълбинно разбиране на техните причини (т.е. отвъд дихотомията душа-тяло, възприета в конвенционалната медицина), контрол върху рискови за здравето фактори. Предлаганите терапии са инструмент, чрез който се прилага ключовата за холистичната спиритуалност концепция за енергийни трансфери от лечителите към болните чрез т.нар. универсална енергия, както и ресурс за самолечение чрез влияние върху жизнената сила на собственото тяло: „Аз се лекувам с прана, с чистата енергия. Когато съм болна, това означава, че нещо или емоционално съм се замърсила, с което вследствие съм се замърсила и физически. Тогава доста често предпочитам първо да гладувам, да не ям нищо и почвам да пия чай от джинджифил, да взимам всякакви корени, сребърна вода, лимони, а на доктор, когато наистина не се налага, предпочитам да не ходя“ (ж., 37 г.). И още: „Изчистването на физическото ми тяло ми помогна да се ъпгрейтна, да започна да медитирам. Тогава разбрах какво е да отпуснеш сантиметър по сантиметър цялото си тяло, за да можеш да освободиш ума, защото умът най-трудно се освобождава. В йогата, казват, умът прескача като маймунка от клон на клон и непрекъснато те вкарва от тема в тема и ти много трудно го успокояваш, тогава се учиш да си наблюдаваш мислите, да се концентрираш върху дишането и да се самолекуваш“ (ж., 52 г.).

Специален акцент в предлаганите в холистичните центрове услуги са йога практиките за подготовка на бъдещи майки и курсове за естествено („осъзнато“) раждане с помощта на дула – в тях се усвояват дихателни техники, упражняват се подходящи пози на тялото, обръща се внимание на психологически аспекти на бременността и родителството, на комуника-

цията с партньора и др. В други центрове фокусът е насочен по-скоро към придобиването на артистични умения в работилници по моделиране, курсове по рисуване, аюрведа, градинарство и биоземеделие, класически индийски танци и др.: „Аз се занимавам с рози, защото вярвам, че розата е свещеният символ на доброто и че, наблюдавайки я и съзерцавайки я, общувайки с нея, включително вдишвайки аромата й, ние можем да общуваме с нашата душа, със света на ангелите. Затова имам желание да стана част от създаването на розова градина, която да помага на повече хора, също така предимно с фокус към жените и да имаме възможност да се свързваме със себе си, за да можем после да се свържем и със света“ (ж., 36 г.). Това желание за свързаност може да бъде интерпретирано като стремеж към общностна принадлежност, различна от устойчивите институционални форми на християнството. Макар че в случая става въпрос по-скоро за ситуативни или флуидни форми на обединение, мотивирани от конкретни интереси, а не от непроменлив ценностен фундамент, в холистичните центрове също се формират общности, търсещи устойчивост на споделянето: „Аз бях тръгнала да организирам клуб по йога, холистичен го бях нарекла, за да има различни методи, които да те изкарат от ежедневната инерция и да ти дадат малко сила... Тогава много си мислех за името и за смисъла на едно подобно място и си го представях като мост – между теб и близките, между теб и останалите, и света, между теб и целта, и самия теб, ти коя от страна на моста си, къде си, защото в един момент можеш и да не се видиш“ (ж., 59 г.).

Разновидностите на предлаганите в холистичните центрове услуги са много, но задачата тук не е да се предлага изчерпателната им класификация. Въпросът по-скоро е какви потребности на жителите на големия град задоволяват тези „убежища на космополитизма“? Според мен, на първо място, практикуващите получават директен достъп до специфични съдържания и обяснителни модели, чрез които да се адаптират спрямо непрекъснато променящите се материални условия на живот в града и спрямо неговото нестабилно равновесие. Тук им се предлагат техники за контрол върху дезинтегриращите въздействия на градския живот и маршрути на индивидуален спиритуален път, който може да ги отличи от останалите жители на метрополията. Така у практикуващите се формира усещането, че сами могат да се справят със „серийно произвежданата несигурност“ и с всеобщото ускоряване на социалните структури в късната модерност. На второ място, в холистичните центрове практикуващите откриват своите нови „духовни семейства“, основаващи се на споделяне, взаимопомощ и близост в начините на живот, в отношението към тялото/здравето, в хранителните навици и представите за божественото/трансцендентното. На трето място, от ключово значение за усилващия се интерес към холистичната

спиритуалност е връщането към непосредствените, нерефлектирани отношения лице-в-лице, които заместват или временно отслабват устойчивата идентификация на практикуващите със собствените им професионални или съсловни социални групи. Организацията на курсовете и семинарите позволява да се избягват йерархични или подчертано субординирани подредби, като социалните светове на участниците се докосват, без да е задължително тези светове трайно да проникват един в друг.

Градът и „*свободата да бъдеш*“

Макар холистичните центрове да са разположени встрани от натоварените с религиозни значения места в градското пространство и да остават поскоро „социално невидими“, през последните десетилетия тези форми на духовност получават и своите видими репрезентации в лицето на холистичните фестивали. В западно-европейски контекст първите подобни прояви съвпадат с масовото разпространение на идеите на ню ейдж в края на 70-те години на миналия век и с постепенното проникване и естетизиране на това движение в популярната култура. През 1977 г. в лондонския изложбен център „Олимпия“ се провежда първият Mind Body Spirit Festival, а по-късно негови издания се състоят в световни метрополии като Ню Йорк, Лос Анжелис, Сан Франциско, Мелбърн, Сидни. В самопредставянето на фестивала това е място, където религиозността се пресича със спиритуалността, природолечението, музикотерапия, танцово-медитативните практики, личното израстване и осъзнаване. Днес броят на фестивалите се е умножил експоненциално – сред най-големите от тях са Wellbeing Festival, Healthcare World Festival, European Yoga Festival, Udaya Live, SoulCircus Wellness & Music Festival.

В изложбени зали или халета в големи европейски или световни столици се изграждат временни павилиони, където обикновено в продължение на няколко дни се предлагат различни продукти или терапии от областта на здравословното хранене и лечение, нови публикации в областта на психологическата литература, накити, дрехи, козметика, кристали и др. В импровизирани зали посетителите могат да практикуват заедно йога, тай чи, чигун, рейки, да медитират, да слушат лекции и концерти на живо, да се запознаят с нови концепции, свързани със здравето, образованието и възпитанието на деца, да участват в семинари по самопознание, личностна трансформация, семейни констелации и др.

Сред българските еквиваленти е фестивалът „Свободата да бъдеш“, който се провежда от 2010 г. насам и по данни на инициаторите за 12 години и 17 издания е привлякъл хиляди посетители (първите три издания са проведени под името „Открий себе си“). Той „събира и представя специалисти в областта на личностното развитие, себепознанието и пълноценния

и здравословен начин на живот с хора, които имат интерес и търсят път към по-щастливо, здравословно и пълноценно ежедневие“ (https://justbe.bg/). Концептуално и организационно сходни с него са периодични прояви на българската фестивална култура като „Здравей, здраве!“ (проведен в над двайсет български града), Фестивалът на изобилието, Удая лайф фест, Арома Йога Фест, Националният йога фестивал и др. Подобно на услугите в холистичните центрове, фестивалните предложения също са пряко свързани с интегралната концепция за здравето като „хармония на душата и тялото“ и „изобилие от любов и емоции“. Грижата за себе си, готвенето, храненето, градинарството, танцуването, музицирането, рисуването, отношението към природата и към сексуалността тук се представят през техните спиритуални измерения. Освен че включват лекции (на теми като „пътят към щастието“ или „събуждането на свещената женска сила“), семинари и музикални пърформанси, фестивалите представляват и изложения на продукти и услуги – екологично чисти храни и напитки, био козметика, книги за самопомощ.

Въпреки че липсват надеждни емпирични данни за България, може да се твърди, че по-голямата част от посетителите на холистичните центрове и фестивали са жени. Проведени в западно-европейски контекст изследвания разкриват техния социодемографски профил: най-често живеещи в големите градове, с висше образование и с доходи над средните за съответната страна (вж. например за Великобритания Woodhead (2008) и за Австрия Höllinger, Tripold (2012). Какви са причините за това все повече жени от градска среда да търсят активно представителство чрез алтернативни на традиционните доставчици на услуги в полето на религиозността? Крие ли се зад този интерес единствено ново измерение на културната индустрия или в него могат да бъдат разчетени модели на съпротивата срещу монополизираните от мъжете религиозни йерархии и срещу патриархалните дискурси за женската телесност/сексуалност? Проведените от мен интервюта подсказват, че в полето на холистичните практики съвременните градски жени разпознават, съзнателно или не, възможност за (само)овластяване по отношение на представите за божествено/трансцендентно, а това им дава основание да оспорват практиките на подчинение на жените в християнските деноминации. На това се дължи например привлекателността на определени концепции от далекоизточните светогледи: „В т.нар. хиндуизъм много присъства женската същност. Във всеки Бог има проявление на жена на божественото. Както е при Кришна и Радхарани, Шива и Парвати, женският аспект е много силен. В съвременното християнство, така да го нарека, жената е много избутана, дълго време тя била едва ли не носител на страдание, на падение… А в източните религии има сякаш по-силно равноправие, по-голямо уважение, може би от това до някъде, а пък и е

приказно, нали? Ако си чела Бхагавад гита и въобще цялата история на Кришна и на Шива и Парвати, цялата тантра, любовност, цялото ниво на любовта, която тече между мъжа и жената, това пасва много повече на жените, а пък според мен и на мъжете“ (ж., 37 г.).

Интересът към холистичната спиритуалност е резултат и от постепенно отслабващата нормативна регулация на социалните роли на жените в късната модерност, от увеличаващите се възможности, които животът в големия град им предлага, за да се изплъзват от „обективни“ задължения или наложени отвън идентичности. Така, от една страна, с интереса си към холистични практики и светогледи жените демонстрират, че житейският им път се е откъснал от предопределеността, станал е по-отворен и в по-голяма степен зависим от индивидуалните им решения. От друга страна, макар да отхвърлят „есенциалните“, социално приписвани им роли, жените са склонни да ги поемат отново, като легитимират своя избор в духа на една нова култура на личното благополучие и удоволствие. В полето на холистичната спиритуалност те разполагат със свобода да споделят и да валоризират субективния си опит, получават признание за своите житейски или професионални избори, като едновременно с това се самозадължават да продължат да полагат т.нар. „емоционален труд“ и да изпълняват „естествените си“ женски задачи, свързани с домакинството, съпрузите, децата и възрастните родители, включвайки вече и себе си в този труд. Неслучайно центровете и фестивалите са насочени към задоволяване на потребността на градските жени от внимание към собствения им душевен и телесен комфорт, към еманципационно създаване на „свободно време за себе си“ – чрез козметика, процедури за поддържане на външния вид, здравословно хранене, медитативни техники и т.н., но същевременно изобилстват от предложения за алтернативни педагогически, възпитателни методи или предложения за подобряване на семейните или партньорските отношения. В своя радикализиран вариант грижата за личното добро (психо)физическо състояние надхвърля дилемата „да живееш за другите“ или „да живееш за себе си“ и бива отнесена до целия човешки род: „Принципно учителят Дънов казва, че жената е тази, чиято мисия е да възвърне духовността в днешно време, той говори за новата Ева. Жената е тази, която в днешното време на дълбока материалност, в която е изпаднал този свят, трябва да издърпа себе си и мъжа си нагоре“ (ж., 48 г.). Подобно свръхоценностяване на жената заляга в основата на различни екофеминистки дискурси, изтъкващи „специфичния“ достъп до природата чрез женската интуиция, чрез репродуктивните способности на жената, чрез нейната „сетивност, емоционална проницателност и духовност“. Тези ресурси се разглеждат на свой ред като възможност за противодействие срещу разрушаването на „органичния образ на света“ от страна на експерименталното природознание и

на капиталистическата икономика. На тяхно място екофеминистката критика утвърждава посткапиталистически алтернативи в лицето на т.нар. „икономика на грижата“ и на концепциите за устойчиво развитие. Деконструирането на асиметричността в дихотомията мъжко-женско е свързано и с ключовото за холистичната спиритуалност разбиране за взаимната зависимост на всички живи същества, с т.нар. „нова етика на земята“, която приема природата за „свещена“ и „достойна за благоговейни грижи“: „Да сме по-свързани със земята, да я уважаваме, да я ценим като наша майка, а не само да я възприемаме като някакъв ресурс, който е неизчерпаем, и, нали, сме тука само, за да го консумираме. Гледната точка на цялото това нещо е свързана все пак с някакво зачитане, уважение към земята точно като към някакъв жив организъм, живо същество, от което сме част не само физиологически, а също така и емоционално, ментално и т.н. Ако искаме съответно да градим и да сме в здраво общество, е много важно да почитаме както себе си и своето тяло, също така и голямото тяло, което е тук като планета“ (ж., 36 г.).

Може ли следователно да се твърди, че освен като генератор на процеса по (само)овластяването на жените, съвременните холистични центрове и фестивали функционират и като места за справяне с ефектите на късния капитализъм? Ако това е така, не води ли умножаването на жизнените стилове и на свързаните с тях възможности и до увеличаването на несигурността сред жените и оттук до готовността им да търсят все нови нива на самоусъвършенстване и ресурси на „грижа за“? Според германския социолог Улрих Бек се оказва, че промените за жените в късната модерност са много повече от тези при мъжете: жените не се отказват от специфични за тях задачи и роли, но ги изпълняват при нови социални условия, валидизират ги по нов начин и често пъти ги умножават. Вярно е, че те получават легитимно право да променят социалните си позиции и да се изплъзват от принудите, на които са изложени в предходни периоди. Същевременно преструктурирането на пазара на труда, стимулиращ включването на жените на водещи управленски позиции, и облекчаването на домакинския труд чрез различни уреди и стоки за потребление, които постепенно „дисквалифицират“ този труд, подтиква жените – особено в големите градове – да търсят „осмисляне на живота си“ извън дома. Така се стига до противоречието между освобождаването от и повторно доброволно обвързване със старите (приемани за биологично предопределени) социални роли. Това противоречие разколебава жените: от една страна, те са свободни да се изплъзнат от „половата си съдба“, от друга, са поставени под натиска перманентно да заемат или да предоговарят позиции, при което имат нужда от консултация и опора (вж. Бек, 2013, 177-236). Жените се оказват принудени да се справят сами с проблеми, за които преди са съществували под-

държащи жизнени контексти и социални форми на защита и помощ. Така те попадат под влиянието на процеси като детрадиционализацията на жизнените форми, характерни за класическата модерност, и отслабването на табута, свързани с брака, родителството и сексуалността, но същевременно се оказват принудени да поемат повече отговорност за семейното планиране и за (успешното) организиране на собствената житейска биография. Това увеличава зависимостта на жените от възможностите и модите в областта на алтернативните медицински, психологически и педагогически услуги. Неслучайно в българските фестивални програми неизменно фигурират събития и лекции, посветени на алтернативни на традиционните методи на възпитание и образование, с фокус върху детските заложби, дарби, способности, творческа енергия, независимо мислене и т.н.

Според Бек нарастващото многообразие от семейни обстоятелства и ситуации и усилването на индивидуалните възможности за влияние, респективно за лична отговорност, неминуемо кореспондира и с усещането за „личен провал“ при жените – от провала на изпит до безработицата, от неудовлетворителна връзка до развод. Оттук се появява и „приписването на вина“ – обикновено свързана с това, че като създават „време за себе си“, жените пренебрегват грижата за домакинството, съпружеския уют, здравето и възпитанието на децата си. Това постоянно колебание между „собствения живот“ и „съществуването за другите“, кодирано включително в програмите на холистичните центрове, демонстрира колко непостоянен и проблематичен е процесът на индивидуализация при съвременните градски жени: в желанието си да се изплъзнат от есенциализираните социални роли и представи за жените като „ирационални“, „по-сензитивни“, „по-интуитивни“, „по-отговорни“, те попадат в нови, провокирани от самите тях социални и емоционални дилеми. Тази ситуация на „нова безпомощност“ и на изгубена сигурност те опитват да компенсират с активности по набавянето на нови очевидности, използващи, според Бек, „мъглявия език“ на самоосъществяването и търсенето на „собствената идентичност“ – чрез „пречистване на тялото“, „пробуждане на жизнената енергия“, „постигане на пълния потенциал“, с други думи, чрез все по-настойчивото питане „Коя съм всъщност аз?“.

Нека тук оставим отворен въпросът дали „възхвалата на женствеността“ и акцентирането върху „женската интуиция и емоционалност“ в полето на холистичната спиритуалност не водят по-скоро до стабилизиране на традиционните полови модели и свързаните с тях социални роли, отколкото до оспорването и подкопаването им. Що се отнася до символната топография на големите градове обаче можем да твърдим, че множащите се центрове за практикуване на холистична спиритуалност незабележимо, но устойчиво пренаписват спиритуалните маршрути на жителите на метрополиите. Докато църковните храмове се превръщат във все по-голяма степен в символи

на институционализираното християнство с отслабващи функции за всекидневната жизнена ориентация на гражданите, в пространствено скритите или ситуативно, краткотрайно видимите места на алтернативната религиозност протича обратен процес. Тук практикуващите усвояват и упражняват нови концепции за лична социална и морална автономия, същевременно поемат отговорности, свързани с нови рискове и колебания. Дали поради тази причина центровете също могат да се окажат генератори на центробежно разбягване на значения, е въпрос на бъдещо изследване.

Литература

Бек, У. (2013). *Рисковото общество: по пътя към една друга модерност*. София: КХ –Критика и Хуманизъм.

Зимел, Г. (2013). Големият град и духовният живот. В: *Фрагментарният характер на живота*. София: КХ – Критика и Хуманизъм. 36-57.

Златкова, М. (2010). Градът си спомня отгоре, градът забравя отдолу. *Семинар_BG*, 2.

Карамелска, Т. (2018а). 'Вярващ, но не религиозен'. Холистичната спиритуалност като идеално-типично понятие. В: Бояджиева, П. и кол. (съст.). (2018). *Неравенства и социална (дез)интеграция: В търсене на заедност. Юбилеен сборник в чест на проф. Румяна Стоилова*. София: Изток-Запад. 475-490.

Карамелска, Т. (2018б). Употреби на свещени текстове в холистичната спиритуалност. В: *Пирон* – Академично електронно списание за изкуства и култура, бр. 17: Скритото и откритото; http://piron.culturecenter-su.org/teodora-karamelska-uses-of-sacred-texts/.

Парк, Р. (2002). Градът: предложения за изследване на човешкото поведение в градска среда. В: *Градът като социална реалност и представа*. София: Изток-Запад. 77-125.

Уърт, Л. (2002). Урбанизмът като начин на живот. В: *Градът като социална реалност и представа*,. София: Изток-Запад. 126-150.

European Values Study (EVS), https://europeanvaluesstudy.eu/.

Heelas, P., Woodhead, L.. (2005). *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford, Malden: Blackwell.

Höllinger, F., Tripold, T. (2012). *Ganzheitliches Leben. Das holistische Milieu zwischen neuer Spiritualität und postmoderner Wellness-Kultur*. Bielefeld: transcript Verlag.

Woodhead, L. (2007). Why so Many Women in Holistic Spirituality? A Puzzle Revised. In: Flanagan, K., Jupp, P. C. (eds.) *Sociology of Spirituality*, Ashgate, 115-125.

ГРАДЪТ – АРЕНА НА ОМРАЗА И СОЛИДАРНОСТ: ГРАФИТИ ПОСЛАНИЯ

Илдико Отова

„Другите хора“ vs Defend Europe: поводът за този текст

Пространството е политическо и идеологическо понятие (Lefebvre, 1991), а градът е средоточие на максимално количество граници върху минимално пространство (Дичев, 2004). Тези граници са от различен порядък – и политически, и социален, и културен. От Фердинанд Тьонис знаем, че урбанизацията е преход от общност, основана на кръвта, към общност, основана на договора, или общество (Fijalkow, 2007). Днес повече от всякога градовете са именно общности, основани на договорености за съвместно съжителство на индивиди с различен статус и произход (Отова, 2021). Това разбиране за града като поле на социално взаимодействие (Стайкова, 2020) включва и изкуството: градът насърчава изкуството и е изкуство (Mumford, 2011). Между взаимодействието и границите градът се явява арена на омраза и солидарност. Именно през темата за уличното изкуство настоящият текст ще се опита да разгледа темата за омразата и солидарността в София. Трябва да се подчертае, че той трасира пътя за бъдещо изследване, а не предлага анализ на вече натрупан емпиричен и аналитичен материал. Поводът за написването му е конкретен случай. В нощта на 26-ти срещу 27-ми април 2021 г. социално ангажираната инсталация "Другите хора" на българския художник Станислав Беловски, посветена на темата за бежанците, е вандализирана с националистически послания и призиви, насаждащи омраза (Impressio, 2021).

Самият автор на инсталацията казва в дните след това:

„*Преживяването на лично страдание обаче би могло да ни направи и по-състрадателни и разбиращи болките на другите хора. За да се опитаме да видим индивидуалните човешки съдби зад клишето. А „образът на бежанците“ е стереотипен до крайност – те се приемат като някаква хомогенна група без индивидуалности, като същевременно са взети само най-отрицателните проявления на групата и са приписани на всички. Речта на омразата към различния тръгва от целенасоченото отчуждаване от него, от отричането на човешкото („тия са животни“, „маймуни“, болни“, „извратени“). Омразата се рационализира и с псевдоаргументи, които подчертават чуждостта спрямо „нормалните“ индивиди на обществото. И почти винаги това са готови клишета и приказки наизуст, отделни тежки криминални случаи, чиято вина се приписва на ця-*

лата група. Мисля, че ако нетолерантните имат по-често възможност да влязат в досег с другите/чуждите/ обектите на омразата, постепенно ще разберат, че въпреки всички различия, това са хора със същите емоции, грижи, мечти като тях самите. И това би следвало да ги направи една идея по-приемащи, една идея по-немразещи“ (Дневник, 2021).

Всъщност „Другите хора“ е продукция на глобалното креативно студио за социално въздействие Fine Acts като част от тяхната кампания срещу речта на омразата в България Love Speech и е реализиран в двора на Гьоте-институт България.

Изписаният върху инсталацията надпис Defend Europe, придружен от цифрови символи използвани от младежки крайно-десни екстремистки движения е ясно политическо послание, а не просто вандалски акт. Подобни надписи, свързани с омраза, могат да бъдат видени на редица места в града, като контраст - онези, свързани със солидарност, са забележимо помалко. Същевременно в последните години самата Столична община стимулира създаването на не малко графити и инсталации в градска среда, като сред тях също могат да бъдат откроени такива с патриотично/националистическо внушение, но трудно могат да бъдат открити свързани с изразяване на солидарност и конкретно със солидарност с мигранти.

Това дава основание да бъде формирана хипотезата, че символните вселени на омраза, изградени след бързото инструментализиране от политически актьори на бежанската вълна от последната година, но също така и вече натрупани национални митове, както и устойчиви ксенофобски настроения намират своето визуално отражение в града чрез графити. Същевременно, коалирането на управляващото статукво в София с националистически партии и движения и на национално ниво, което е част от цялостната тенденция на нормализиране на популистките и екстремистки наративи и тенденции (Otova & Staykova, 2021), намира израз и в консервативната патриотична вълна от улично изкуство, случващо се с подкрепа на властите.

Какво всъщност са графитите?

Георги Тенев дава отправна точка не към отговора на въпроса, а към дискутирането му: „Въпросът какво „точно“ са графитите, остава открит. Ние винаги ще говорим за „графити“, но самото понятие ще бъде донякъде енигматично – то не само е инструмент, за да се посочат неща, но самата дума се нуждае от успоредно и разгърнато обяснение“ (Тенев, 2021).

Един класически подход е да погледнем към етимологията на думата. Тя е свързана със старогръцкия глагол graphein (γράφειν) - пиша, преминал през латинския до днешния термин – graffiti (Кабаков, 2019). Въпреки че надписи, надраскани на различни места, или графити са открити още в

древността – Египет, Рим, Елада, а дори и по пещерни стени – терминът в съвременното му измерение има своя генезис в младежките култури, възникнали в САЩ в края на 60-те години на XX век основно във Филаделфия и Ню Йорк. Графитите са свързани с града, с градското, още от самото си зараждане като част от движения, свързани основно с предградията, и са част от определени социални, икономически и идеологически условия (Апостолова, 2010). Надписите, каквито основно са първите графити, се явяват форма на протест срещу установената социална организация на обществото, като младежите най-често драскат имената си или псевдоними върху обществените стени, огради и всякакви други елементи от градската среда, затова и авторите им се представят като драскачи, писатели, райтъри (от англ. writer) (Желязкова, 2014). Добре известен е примерът на куриера Деметриус от Ню Йорк, който оставя псевдонима си TAKI 183 на стените на сградите, на които доставя пратки, като скоро целият град е покрит с неговите подписи (Русинов, 2009).

Въпреки че надписите са достъпни за всички като част от градската среда, те често представляват и език, кодиран за членовете на общността. Могат обаче да бъдат разглеждани и като форма на диалог между различни групи в общността, макар че „кодексът“ на културата възприема рисуването върху работата на друг райтър като неуважително, като вид агресия и трябва да се избягва (Желязкова, 2014). В този смисъл таговете (от англ. tagging) се използват и за маркиране на територия.

Иван Кабаков свързва с преобладаващо младежкия характер на райтърите протестния потенциал на графитите, но и непрекъснатото разширяване на изразните им средства (Кабаков, 2019). През 90те години се появяват така наречените постграфити като част от нова вълна на уличното изкуство, различаващи се стилистично и като визуален подход.

Трябва да бъде направено и едно друго уточнение. Много често графитите бидейки форма на протест се правят без разрешение на властите. Още в първите години след появата им обаче те се възприемат от художници като Кийт Харинг и Жан Мишел Баския (Василев, 2019) и извървяват пътя от улицата до изложбените зали. Не само това – с годините еволюира и отношението на официалните власти и градските управи и от вандализъм се превръщат в признато изкуство (Василев, 2019), а и в културна индустрия (Христова, 2013).

Нека се върнем към въпроса какво всъщност са графитите. Кирил Василев предлага едно достатъчно синтезирано определение - днес под графити най-често разбираме специфични текстове и образи, които срещаме по фасадите на сградите (Василев, 2019).

В България графитите следват сходна динамика на развитие, макар и закъсняла с няколко десетилетия. Особено популярни стават в края на

90те, като първоначално са възприемани като вандализъм, но с течение на годините започват да се използват като част от рекламни кампании, а и да се създават със съдействието или по поръча на властите (Христова, 2013; Василев, 2019).

Националистическите графити в София: какво знаем до момента

В следващите редове ще се върна към националистическите графити в София. Темата не е широко изследвана, особено внимание й отделят Александър Кьосев в статията си „*Хайде де! Тука е България*!“ Националистически образи из публичните пространства на София“ (2013) и Кирил Василев в „*Националистическите графити – от лозунги и емблеми към образи*“ (2019). Кьосев (2013) посочва, че видимата им поява е в периода 2007-2012 г., а Василев (2019) добавя, че това е свързано с появата в началото на XXI в. на националистически партии и движения като Български национален съюз (2001 г.) и Атака (2005 г.). Тази хипотеза не е лишена от основания, доколкото и първите графити са преди всичко лозунги и емблеми, което и дава основание на Кьосев да смята, че са върязано с организирани политически акции или предизборни кампании (2013). Същевременно, появата на откровено расистки графити като „*България за българите*“, „*Турците под ножа*“, „*Смърт на ДПС*“, „*Смърт на евреите*“, придружени от свастики и имена на футболни отбори могат да се свържат с агитки и техни фракции (Кьосев, 2013; Василев, 2019), които са близки и с младежки неонацистки групи. Както видяхме и в описания в началото случай, който даде повод за този текст, за тях не е чужда и цифровата символика, заимствана от подобни движения извън България. Тази практика се вписва и в разбирането за графитите като език, начин на комуникация, понякога затворен за членовете на групата. В контекста на сблъсъка омраза – солидарност, макар че за солидарност не може да се говори конкретно, е интересно наблюдението на Кьосев за символната война между националисти и графитъри, спечелена според него от вторите, заради хумора и пародийно-игровия характер на техните графити за разлика едноизмерните и плоски послания на националистите ((Кьосев, 2013; Василев, 2019). Тази победа, обаче, описана по този начин е по-скоро визуална, отколкото идеологическа.

По наблюдения на Василев (2019) в годините след 2010 г. се случва промяна и националистическите надписи и лозунги са заменени с образи. След 2014 г. това е свързано например с работата на организацията „*Родобран*“, която започва да реализира стенописи върху трафопостове с образите на исторически личности като Георги Бенковски, Хаджи Димитър и Стефан Караджа, Тодор Александров, Даме Груев, Ильо войвода, Бачо Киро (Василев, 2019). Името „*Родобран*“ е заимствано от печатни издания от

края на 30-те години на миналия век, тясно свързани с бранническото движения, националсоциализма и фашизма (Василев, 2019). Макар и самостоятелна организация, хипотезата, че „*Родобран*“ са свързани с политически партии като ВМРО не е изключена, а и в социалните мрежи например близостта между тях е демонстрирана в множество постове. Тук трябва да се отбележи, че периодът на поява на организацията и нейните графити, представяни като естетизация на грозни трафопостове чрез „истинско изкуство“ при това родолюбиво (Василев, 2019), се случва в период на възход на националистическите партии както на местно, така и национално ниво, като след 2017 г. Обединени патриоти са част и от управляващата България коалиция. В годините след 2014 г. държавата е изправена и пред „*бежанска криза*“ – рязко увеличаване за кратък период от време на броя на търсещите закрила, което обаче се превръща в устойчив наратив, доминиращ политическия дискурс в следващите години (Otova & Staykova, 2021). В този смисъл е интересно да се подчертае, че графитите на „*Родобран*“ се случват в конкретния политически и социален контекст и могат да се разглеждат като отражение на „консервативната“ вълна. Впечатление прави и че тези графити макар и не поръчкови са толерирани от властите. Бих се съгласила с Василев (2019), че има известна разлика между революционния характер на тези образи и предпочитаните от властта, които по-скоро утвърждават властта чрез образността на владетели. Тук трябва да се включат и работите на артисти като Nasimo, които носят идеята за национално, макар и не в класическото разбиране за национализъм. Поскоро не съм съгласна обаче с наблюдението, че национализмът има две лица – това на политическите партии, част или не от властта, и на младежките движения. Напротив, смятам, че двете са тясно свързани от процеса на нормализиране на популистките и екстремистки наратив, които се репродуцират в символни вселени на омраза.

Забележимо по-малко са графитите, които отчетливо изразяват солидарност. Сред тях могат да открити послания като *refugees welcome*, както и такива изразяващи подкрепа по конкретен повод – с афганистанците, които организират бунт в центъра за настаняване в Харманли.

Както уточних в началото, този текст е отправна точка за бъдещо изследване и анализ, в което фокус ще бъде поставен върху това как процесът на нормализиране на популизма и крайните дискурси намира визуално отражение в графитите в София.

Литература

Апостолова, И. (2010). *Законът vs. уличното изкуство,* https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy3/item/270-законът-vs-уличното-изкуство.html [Посетен 15.02.2022].

Василев, К. (2019). Националистическите графити - от лозунги и емблеми към образи . От: И. Кабаков, ред. *Графитите в София.* София : Университетска издателство "Св. Климент Охидски". 39-51.

Дичев, И. (2004). Усядането на номадския комунизъм. Социалистическата урбани- зация и кръговете на гражданството.. *Социологически проблеми,* 3(4), 33-63.

Дневник (2021). *Неглижирането на омразата доведе до пандемия на грубостта*, https://www.dnevnik.bg/intervju/2021/05/01/4204555_stanislav_belovski_hudojnik_neglijiraneto_na_omrazata/ [Прегледан 15.02.2022].

Желязкова, Б. (2014). *Графитите в България последните години на XX и началото на XXI век. Автореферат.* София: Национална художествена академия.

Кабаков, И. (2019). Графитите и техните употреби. В: Кабаков, И. (ред.). (2019). *Графитите в София.* София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски". 12-21.

Кьосев, А., 2013. *Пирон,* https://piron.culturecenter-su.org/хайде-детука-е-българия-национали/ [Прегледан 15.02.2022].

Отова, И. (2021). Градското многообразие. В: Стайкова, Е., Хаджичонева, Ю. (съст. и ред.). (2021). *Устойчиво градско развитие – поуки за София.* София: Издателство на НБУ. 319-340.

Русинов, Н. (2009). *Графити културата в България,* https://www.seminar-bg.eu/projects/predishni-proekti/novi-medii-novi-mladi/45-e.html?showall=1 [Прегледан 15.02.2022].

Стайкова, Е. (2020). *Градски политики и местна демокрация в началото на XX век: глобални тенденции, европейски перспективи, български реалности.* София: Издателство на НБУ. 223.

Тенев, Г. (2021). Тънката кожа на града. *Култура*, Юни.

Христова, Ц. (2013). *Графити – от субкултура към културни политики и индустрии,* https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy8/item/367-grafiti-ot-subkultura-kam-kulturni-politiki-i-industrii.html [Прегледан 15.02.2022].

Fijalkow, Y. (2007). *Sociologie des villes.* Paris: Ladecouvert.

Impressio (2021). *Impressio,* https://impressio.dir.bg/ulichno-izkustvo/vandaliziraha-art-instalatsiya-v-sofiya [Прегледан 15.02.2022].

Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space.* Oxford : Blackwell.

Mumford, L. (2011). What is city?. In: LeGates, F.S.R.T. (ed.). (2011). *The City Reader.* London: Routledge, 110-114.

Otova, I. & Staykova, E. (2021). *Migration and Populism in Bulgaria.* London: Routledge. 144.

ВТОРА ЧАСТ.

КАК (ДА) ИЗГЛЕЖДАТ ГРАДОВЕТЕ

Архитектурата, урбанизмът и дизайнът създават градската среда, в която хората (трябва) да се чувстват добре и с която да се свързват по символни или директни начини.

Предизвикателството пред съвременните градове е как едновременно да запазят историческите дадености и памет, като едновременно с това вплетат новите технологии и възможности по един устойчив начин. Разнообразни, въздействащи и вдъхновяващи примери са представени в тази втора част на сборника.

ЗНАКОВИТЕ МЕСТА НА СОФИЯ – СИМВОЛИКА И ИСТОРИЧЕСКИ НАСЛАГВАНИЯ

Албена Павлова

За да е различим един град (населено място, което се отличава с относително многобройно население, занимаващо се основно с промишленост и търговия, средище за развитие на различни изкуства и технически постижения, характеризира се със струпване на многобройни сградни и инженерни съоръжения, обезпечаващи жизненоважни потребности на населението с изградена управленска и обслужваща, законова, здравна, жилищна и политическа структура, както и добре осъществена транспортна система според Речника на НБУ), да носи свой характер, свой дух, свой стил и облик, то той неминуемо трябва да създаде свои „*запазени марки*“ – свои знакови места, свои символи. Това са направили всички градове, които оставят в съзнанието ни ясна следа след тяхното посещение и не са направили тези градове, които се сливат като образи в ума ни. Какво избираме за София?

Символ и знак – „*запазените марки*“ на града

Ако трябва да се подходи строго теоретично към въпроса, трябва да се изяснят две базови понятия, които често се използват като синоними – символ и знак.

Различните науки и различните семиотични школи ги тълкуват по различен начин, но това, което може да се различи с практическа полза е определянето на знака като форма, като материален израз, а това на символа като нещо, което надхвърля формата – нещо, което носи в себе си допълнително значение, което е плод на съглашателство. И още нещо – символното мислене се счита, че е присъщо единствено на хората, то ги определя като същества, които функционират не само в материята, в непосредствената реалност, но и извън материалния свят.

Символът е ключът към мисловния свят, сърцето на образния живот, есенцията на историческата ни памет. Символите, които имат и символиката, която използват са от изключителна важност за разбирането на една човешка група, за опознаването на един народ. Нюансите на символите се променят според връзката, която ги изгражда. Тяхното значение варира в зависимост от всеки субект, всяка група и в голям брой от случаите в зависимост от всяка фаза на съществуването им.

Функциите на символите са свързани с тяхната роля на посредник, средство за познание, хармонизация на човека със света, социализиращата

и авто-комуникиращата им роля. Символът притежава удивителното свойство да синтезира в един образ всички влияния на неосъзнатото и осъзнатото – той никога не е обяснен окончателно, трябва да се разгадава отново и отново, да се променя.

За да работи един символ, то той трябва да е „*жив*“, т.е. да бъде разбиран от тези, които го използват и от тези, за които е предназначен. Единствено живите символи предизвикват резонанс в съзнанието (индивидуално и колективно), като резонансният ефект е резултат от отношението между социалното и индивидуалното. Единствено „*живите*“ символи са важни за комуникацията, другото е история.

Архитектемата е знак, с помощта на който значението се изразява чрез зданията и тяхното разположение в пространството. Архитектеми могат да бъдат различни архитектурни обекти – културни сгради или сгради с определена форма (например Айфеловата кула, Белият дом, Пентагонът, Триумфалната арка и др.), както и цели градове (например Ню Йорк, Париж и др.) или части от тях (например Женският пазар, Piazza del Popolo в Рим и др.). Архитектемите са материални – знак са, но носят символно, нематериално, значение. Именно символното им значение е определящо и работи в културната памет на хората, иначе те биха били просто площад, просто кула или просто пазар.

Знаковите места на древния град

В исторически аспект знаковите места на всеки един древен град са:

- пазарите – местата, на които могат да се срещнат много хора, включително иностранци (чужденци), да се размени клюка, да се научат нови неща, да се видят невиждани стоки, да се направи „*алъшвериша*“;
- площадите (обикновено бележещи центъра на града) – на тях се събира цялото население по всякакви поводи;
- амфитеатрите/аренните – местата за забавление, където адреналинът се качва до максимална степен и където хората могат да изразят свободно бурните си емоции – „*Дайте на хората хляб и зрелища, за да са доволни!*“. Колизеумът е една от най-известните древни арени (Снимка 3);
- храмовете/молитвените домове – местата, където човек може да общува с Бога, и да се смири; те предимно са централно разположени и в стил, показващ мощта на боговете и нищожеството на човеците (Снимка 5).

За връзката между архитектурата на храмовете и боговете, в чиято чест са построени, се чете още в текстове от Древна Гърция: “*обикновеният и могъщ дорийски стил би трябвало да бъде избран за храмове, посветени на мъжки богове като Марс и Херкулес, докато богини като Венера и Флора трябва да бъдат представени чрез мекия и орнаментиран коринтски стил. За боговете и богините, които притежават “средни ка-*

чества", храмовете би трябвало да са в йонийски стил, чрез който се избягва едновременно и суровия дорийски, и мекия коринтски стил":

- сградите на властта/дворците – винаги разположени централно и внушаващи сила и стабилност;
- школите – местата, на които може да се получи знание, където цари мир и витае духът на науката.

Знаковите места на града днес

Днес тези знакови места не са се променили много, дори съвсем не са. И днес пазарът на един град е важно място с почти същите функции и разпознат както от неговите жители, така и от чуждоземците. Капалъ чаршия безспорно е един от символите на Истанбул (Снимка 1), а за София това преди всичко са Женският пазар (Снимка 2) и Римската стена. Някогашните арени днес са се превърнали в стадиони и спортни зали – Националният Стадион „Васил Левски", зала „Арена Армеец" (Снимка 4) и пр. – предназначението е същото.

Снимка 1. *Капаль Чарши*

Източник*: turistibg.com.*

Снимка 2. *Женският пазар*
Източник: webcafe.bg.

Снимка 3. *Колизеумът в Рим*
Източник: dragobuild.com.

Снимка 4. *Зала Арена Армеец*
Източник: gong.bg.

И днес църквите са знакови места във всеки един град, а храм-паметникът „Свети Александър Невски“ (Снимка 5) със своите златни кубета е не само символ на София, а често и на България. Други знакови църкви на София са „Света Петка Самарджийска“ (Снимка 8), „Свети Седмочисленици“ (Снимка 7) и много други.

Снимка 5. *Дуомо, Милано.*
Източник: flashnews.bg.

Снимка 6. *Храм-паметник „Свети Александър Невски“*
Източник: topnovini.bg.

Снимка 7. *Църквата „Свети Седмочисленици“*
Източник: bg.wikipedia.org.

Снимка 8. *Църквата „Света Петка Самарджийска“*
Източник: bg.wikipedia.org.

Както някога дворците (Снимка 9 на Екатеринински дворец), днес сградите на общините (Снимка 10 на Община Сливен) и централната власт (Снимка 11 на Министерския съвет, Снимка 12 на Народното събрание) внушават силата на управляващите, на властващите. Тези сгради са отправна точка за обяснение на посоките и пътищата във всеки град.

Снимка 9. *Екатерининский дворец*
Източник: bg.wikipedia.org.

Снимка 10. *Община Сливен*
Източник: mun.sliven.bg.

Снимка 11. *Министерски съвет*
Източник: bg.wikipedia.org.

Снимка 12. *Народното събрание*
Източник: www.parliament.bg.

Училищата и преди всичко университетите са наследници на древните школи, които носят символно значение за града. За София сградата на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ без съмнение е най-различимата и символно натоварена такава (Снимка 13).

Снимка 13. *Софийски университет „Св. Климент Охридски“*
Източник: sredec-sofia.org.

Към символните места на древния град може да се добавят още затворите, публичните домове, баните, кръчмата, пристанището, виадуктите и чешмите и още много други, понякога важни и знакови само за един единствен град.

Както се вижда в древногръцкия текст, формата на сградите също носи своя собствена знаковост, своя символика, която предават на съзерцаващия. Едрите, масивни сгради внушават сила и мощ, но и стабилност, устои, куполите и арките – мекота и уют, острите кули и високите сгради – мъжко надмощие. Това, и такава е надеждата, би дало повод на съвременните архитекти и сградоправци да се замислят какво послание правят чрез архитектурата, която създават, как искат да изглежда градът, който градят, каква символика кодират в творенията си.

Един град като Ню Йорк, чрез височината (фалическа символика), бетона (превърнат камък – с мъжка символика) и стъклото (носещо хлад и дистанцираност) на небостъргачите си, носи посланието за агресия, забързаност, амбициозност, мъжкост. Материали като глината, теракотата, пясъкът, спокойните водни повърхности носят меката женска символика, заедно с овалните пространства и елементи, с грациозността на лианите и мекотата на пастелните цветове.

Как и кога едно място става знаково, кога се превръща в символ?

След всичко казано, трябва да се зададе въпросът: Как и кога едно място става знаково, кога се превръща в символ? Тук може да се разгледат няколко аспекта – от една страна за ролята на хората, гражданите и посетителите на съответния град, които често по неведоми пътища определят дадена сграда, място или паметник за особено значими и натоварени с допълнителна стойност (например Националният дворец на културата (НДК), Народният театър, градинката и паметникът на Патриарх Евтимий – Попа, мостът на влюбените, и др.). От друга страна, важна е ролята на институциите – те съвсем съзнателно могат да проведат политика за означаковяване на дадена част от града – например съграждайки нова спортна зала, нов пазар или защо не – нов университет. От трета страна, не бива да се пренебрегва и ролята на „*революциите*“ – именно благодарение на тях за определен период от време знаков става Паметникът на съветската армия, а по-късно – Градинката пред Кристал, кафенето „Кравай“ и др.

Тук е моментът да се припомни, че единствено „*живите*“ символи са тези, които резонират с нашето подсъзнание и съзнание, единствено те носят значение. Символите се променят, символните места също. За старите софиянци едни имена, изречени почти интимно, като: Графа, Шишман, Славейков, Раковска, Седмочислениците, Стената, Попа, звучат по един начин, различен от този, по който ги възприемат софийските имигранти и

младите живеещи в София. Символиката на различните поколения често е доста различна, понякога дори без допирни точки, но има места, чиято символика е достъпна, разбираема за всички поколения, живеещи в града, че дори и за тези, които го посещават само за кратко.

Символите на София може да се търсят не само в сградите, църквите и паметниците на града, но и в нещо такова като прословутите „*жълти павета*“. Тези павета още с поставянето си са станали символ на столицата, на „*баш*“ центъра на града, та дори и на „*кореняците*“ софиянци – „*роден на жълтите павета*“. Това е един от символите на София, който може да пребъде, стига управляващите да не решат нещо друго и да го превърнат в мъртъв символ.

Във физически мъртъв знак, но все още мъждукащ символ, е превърнат бившият Мавзолей на Георги Димитров. Знакова сграда за поколения българи (не само софиянци), носеща символиката на социализма, символно разрушена след падането му (промяна на символиката), днес единствено мястото му все още носи вяла символност, която предстои да бъде съвсем отмита – тогава символът ще бъде напълно мъртъв, лишен от значение в общността. Подобни мъртви символи са петолъчката на Партийния дом, Царският дворец (превърнат в галерия), стената на Джон Ленън на стария Нотариат, а Софийската духовна семинария е сменяла предназначението, а оттам и символността си, през годините, превръщайки се в Дворец на пионерите, а днес отново е с променена знаковост, не непременно свързана с духовността. Примерите са безброй.

За да се претендира за относителна изчерпателност на темата, трябва да се повдигнат и още два въпроса – въпросът с центъра на София („*центърът*“ на всеки град винаги има знаково конструиран характер, който обединява в себе си властта, забавленията, духовността, често търговията и образованието и в този смисъл е интересен) и този за ролята на МОЛ-овете. И ако по първия сигурно всеки софиянец, а и българин, има свое мнение, което се люшка от Ларгото и „*жълтите павета*“ до НДК и Св. Александър Невски (на практика въпросът е неразрешим), то вторият е от особена важност за развитието на града и подлежи на дискусия и обясняване.

МОЛ-овете са явление от последните няколко десетки години за света и доста по-малко в България, предназначението им определено е да обединят в себе си пазаруването, забавлението, храненето, банкирането, а някъде и структури на местната власт (изнесени информационни и обслужващи центрове). Те на практика изземват всички функции, съществуващи в един град, и както хипермаркетите унищожават малките магазинчета, така МОЛ-овете на практика унищожават целия град. Борбата на жителите, а и на архитектите трябва да е за развитие на градската среда и създаване на градски символи, а не към създаване на футуристични сгради като МОЛ-

ове, превърнати сами по себе си в символи, но символи на глобализацията, а не символи на уникалността на даден град.

В заключение,

Част от работата на кмета и на главния архитект на София е и това да помислят за създаването, открояването (създаване на условия за развитие) и комуникирането на знакови места в града, за да има градът облик, да е различим, да бъде национално и международно представен и запомнен. Работата на гражданите е да изискват от тях точно такава грижа.

Както казва Поло на Кублай хан (Калвина, 2018): „*Адът на живите не е нещо, което ще бъде; ако има такъв, той вече е тук – пъкълът, в който живеем всеки ден, който възниква от съжителството ни. Има два начина да не страдаме. Първият се оказва лесен за мнозина – да приемеш ада и да станеш част от него до там, че повече да не го забелязваш. Вторият е рискован и изисква непрекъснато внимание и надграждане – да се опитваш и да успяваш да разпознаваш кой и какво посред ада не е ад, да го направиш трайно, да му отвориш път*.“. Това е начинът един град да бъде „видим“, разпознаваем, неповторим.

Литература

Калвина, И. (2018). *Невидимите градове*. София: ИК Колибри.

Касирер, Е. (1998). *Философия на символните форми*. София: Евразия.

Лотман, Ю.М. (1992). О двух моделях коммуникации в системе культуры, В: Лотман Ю.М. (1992). *Избранные статьи в трех томах. Т.I. Статьи по семиотике и топологии культуры*. Таллин: Издательство „Александра“.

Миткова, Г. (2010). *Пространството (между география и философията).* http://www.socialninauki.com/php/modules.php?name=News&file=article&sid=166. [Прегледан 30.11.2021]

Павлова, А. (2010). Пространството от гледна точка на сексуалността. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”*. Факултет по журналистика и масова комуникация, Том 17.

Пеневска, В. (1995). *Пространството като част от човека*. София: Св. Климент Охридски.

Георгиев, Л. (2019) Град/градски. *Речник на НБУ*, https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtiq/grad-gradski-izsledvaniq.

ОБНОВЯВАНЕ НА ГРАДСКИТЕ РАЙОНИ ЧРЕЗ НОВИ КУЛТУРНО-АРХИТЕКТУРНИ ОБЕКТИ

Виолета Шатова

През последните двадесет години културата се превърна в основен компонент при планирането на града или на части от него. В световен мащаб много правителства залагат на културните дестинации, превърнали се в съвременно средство за съживяване на занемарени градски пространства, инструмент за цялостно градско обновление и икономически растеж.

Културата в сърцето на съвременното градско развитие

Новите сгради за култура днес се превръщат в средство, което възстановява градски квартали, допринася за славата на домакините си и укрепване на статуса на града. Това ги превръща в културно събитие на местно, национално и дори на международно ниво. През XX-ви век туризмът се развива изключително силно и бързо. Хората пътуват и търсят интересни дестинации. Така броят на посетителите в тези сгради се увеличава многократно. В световен мащаб се залага на обновени градски пространства, които се превръщат в притегателни центрове: най-напред за местното население, след това за хора от други райони и в един по-голям мащаб и за различни групи туристи от страната и чужбина. Това дава цялостен отзвук в повдигане на културния, социалния и икономическия статут на мястото или града. Той се превръща в много по-привлекателно място за посещение и дори за живеене. Още повече, че привличането на човекопоток спомага за цялостното икономическо развитие на целия градски район.

Всъщност градовете все повече разглеждат културните институции като места, които постепенно генерират и влияят на характера за ново развитие. Въпреки това, както примерите, които се разглеждат, демонстрират, акцентът върху привличащата вниманието архитектура на сградите за култура се взима в предвид спрямо един по-широк контекст на градския дизайн.

„*Използването на културни дейности и съоръжения за укрепване на образа на града, привличане на туристи и насърчаването на икономическото развитие става широко разпространено не само в традиционните културни столици на света като Ню Йорк или Париж, но също и на места, които не са толкова известни със своя културен статут като Нюарк, Ню Джърси или Билбао, Испания*“ (Grodach, 2007, 349).

За *„ефекта Билбао“*

Билбао, Испания, е един културен проект, чиято главна цел е да повиши качеството на живот за гражданите. Преди преустройствата градът е едномилионен с икономика, поддържана от стоманодобивните и корабостроителните компании. След затварянето им настъпват сериозни проблеми като висока безработица, мръсен въздух, бедна система за градски транспорт и градът се нуждае от цялостен план за обновяване. Така се стига до процес на трансформация с крайната цел да се поднови икономическата база на региона. Изготвен е стратегически план, насърчаващ нова икономическа дейност. Той засяга инфраструктурата и създаването на културни удобства. Изгражда се нова градска структура, съсредоточена около реката. Сред дейностите в града са новосъздадената линия на метрото, новата канализация и пречиствателни системи за вода и въздух. Издигнато е ново летище, бизнес и жилищни сгради, както и комплекси за отдих. Новите крайбрежни зониречна и морска, морското пристанище, индустриалния и технологичен парк са построени далеч от градския център.

Снимка 1. *Билбао в Испания - преди и след намесите*
Източник: www.mascontext.com.

Музеят се превръща в основен притегателен център за туристите. „*Титаниевия артишок*“, както е наричан, краси страниците на туристическите брошури. По този начин високите приходи, които постъпват, прекратяват проблемите на града и възвръщат инвестициите. През първите 3 години след откриването му, почти 4 млн. туристи са посетили музея, което помага да се генерират около 500 млн. евро в икономиката на града. Регионалният съвет оценява, че парите, похарчени за хотели, ресторанти, магазини и транспорт от посетителите, позволяват да се съберат 100 млн. евро

под формата на данъци, които са повече от платеното за строителството на сградата. Днес музеят продължава да привлича средно 800 хил. посетители годишно.

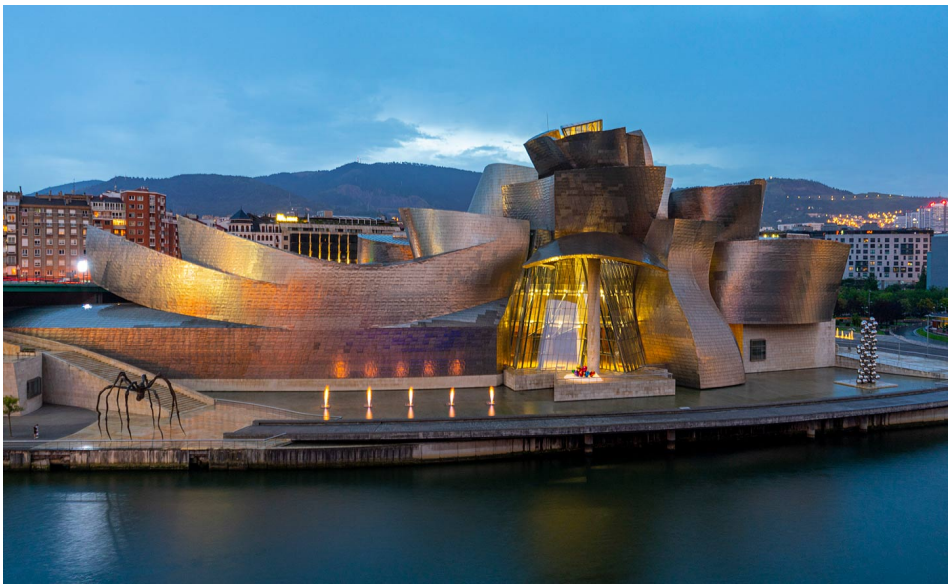

Снимка 2. *Музея Гугенхайм*
Източник: Museo Guggenheim Bilbao (2021).

Сградата със своите криви форми е изключително провокативна за времето си и буди голям интерес. По-нататък различни музейни институции започват да разглеждат сградата на музея като запазена марка за града си, която е в състояние да засили неговия културен и икономически статут. През следващите две десетилетия градове от целия свят градят музеите с надежда за такъв успех и търсят този тип сграда като двигател на туризма, градско обновяване и местна гордост. Редица други взимат пример от този модел и го прилагат в собствените си институционални планове. Така, с помощта на запазената марка на музея, един индустриален град се издига до туристическа забележителност. Оттогава музеят като средство за обновяване на града е обект на изследвания в много и различни области. Примерът „*Гугенхайм*“ носи голяма слава на този тип сгради. Той се превръща в образец за това как един град без статус може да се трансформира в международна туристическа дестинация. Урбанистите започват да говорят за „*ефекта Билбао*“, имайки предвид големия успех на музея, част от усилията за съживяване на града.

За „*Града на изкуствата и науките*“

Отново Испания показва и друг пример с добавянето на огромни площи музеи от национално значение, подчертаващи културното значение на града Валенсия. Архитектурният комплекс за забавление и култура се превръща в най-важната дестинация на града и се нарежда сред най-атрактивните туристически забележителности в страната.

Снимка 3. *Градът на изкуствата и науките*
Източник: lipskiy *(2011).*

Проектът става част от промяната и новия имидж на Валенсия. През 2011 г., регионалният президент Франсиско Кампс обявява, че комплексът е довел около 40 млн. туристи от отварянето си и наистина е станал най-лесно разпознаваемия знак на града. Проектът цели да привнесе нов фокус в пренебрегван район и да го превърне в оживено, свързващо звено между центъра на града и морето. „*Градът на изкуствата и науките*“ определено променя лицето на Валенсия и се превръща в нейн символ.

През 2007 г., 4 месеца след международния конкурс за избор на “*Новите седем чудеса на света*”, телевизионни оператори Antena 3 и Onda Cero стартират кампания за избиране на 12-те т.нар. „*съкровища*“ на Испания. В класацията е включен „*Градът на изкуствата и науките*“, както и „*Музея Гугенхайм*“ в Билбао, които се нареждат до туристически атракции

и лесно разпознаваеми структури, каквато е например базиликата „*Сагра-да Фамилия*“ за Барселона.

За градския музей на брега

„*V&A Dundee*“ пък, който отваря врати през септември 2018 г. има за цел да преобрази брега на Дънди, някога част от пристанищата на града, да поднови града и да стане символ на високите му стремежи. Пространство-то е преоформено и социализирано. Това не е проект за отделна сграда, тя е основна част от голям и амбициозен проект за градско развитие.

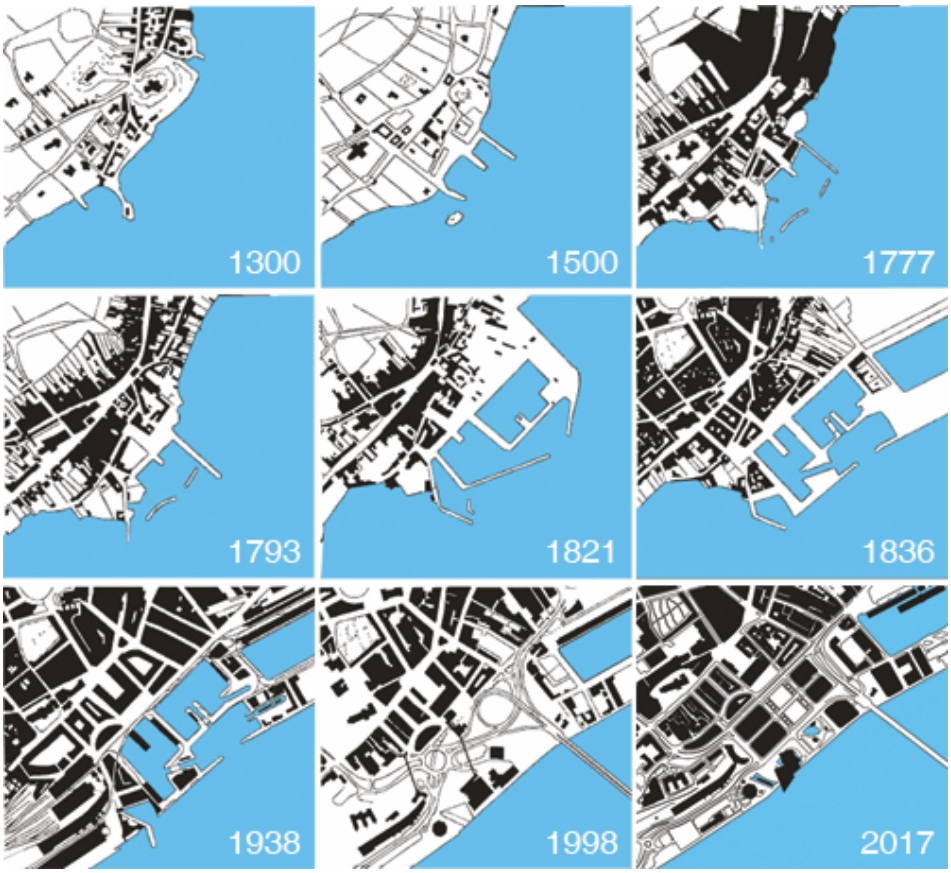

Схема 1. *Развитие на пристанището „V&A Dundee“ (1300-2017)*
Източник: Dundeewaterfront.com (2012).

Музеят е основен компонент от проекта. Той стимулира културната регенерация и регионалната икономика и служи като център за срещи.

Снимка 4. *Музеят на пристанището*
Източник: Hufton+Crow, dundeewaterfront.com (2019).

V&A успява да надскочи прогнозите, привличайки около 300 хил. посетители през първите три месеца и отбелязва първия си милион посетители за по-малко от 18 месеца след като отваря вратите си. Официално проучване показва, че „*V&A*“, чието изграждане е струвало 80 млн. паунда, е генерирало 75 млн. паунда за шотландската икономика през първата си година на работа.

Всичко това подобрява международния имидж на Дънди и изиграва ключова роля за осигуряването на рекордни туристически данни. Сградата, която е в центъра на плана за възраждане на града генерира 32 млн. паунда, похарчени от посетителите в други бизнеси в града, помага за създаването на работни места и отваря нови икономически възможности за него. Също, подобрява се статутът на Шотландия като основна дестинация за културни преживявания от световна класа. Градският музей на брега, за който се твърди, че има над 3 хил. работни места в Дънди, се превръща бързо в една от най-натоварените туристически атракции в страната. Изключителната визия на Кенго Кума превръща сградата в знакова за града. Тя е проектирана така, че да се интегрира лесно в нова система от публични пространства, която я свързва със съществуващия градски център. Създадена е мрежа от обществени площади чрез ремонтирания площад на гарата, градския площад и нов площад на музея, който превръща крайбрежието на Дънди в изключително социално пространство. То служи за изложби на открито, пространства за събития и за излагане на летни павилиони на открито.

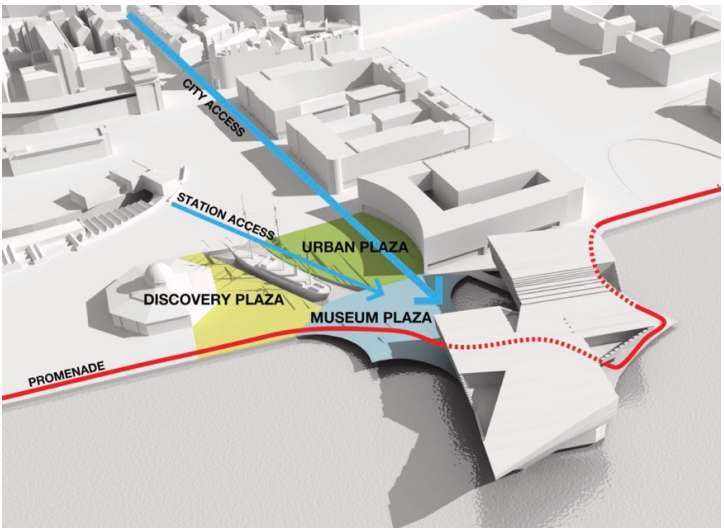

Схема 2. *План на площадите*
Източник: Kengo Kuma & Associates (2012).

За „*Града на фиордите*“

Актуален и много интересен пореден пример е „*Градът на фиордите*“ *(„Fjord City“)* – проект за градско обновяване на крайбрежната част на центъра на Осло, Норвегия. Това е най -големият градски проект за развитие в историята на Норвегия. Проектът предвижда общо около 960 хил. кв. м недвижими имоти, половината жилища, 20 хил. от тях офиси и приблизително 100 хил. кв. м за културна инфраструктура. Освен това планът включва приблизително 230 хил. кв. м паркове и обществени пространства, включително крайбрежна алея на първа линия, преминаваща през цялата площ и около 150 хил. кв. м зона за движение. За най-забележителната сграда несъмнено се смята операта, която се счита за силен тласък в градското развитие.

Снимка 5. Операта в Осло
Източник: Konieczny *(2009).*

Първото преустройство е в „*Aker Brygge*“ (квартал, част от централния район на града) през 80-те години. „*Bjørvika*“ и „*Tjuvholmen*“ са последвали около 2000 г., а останалите части са разработени след 2010 г. Пристанището се мести в „*Sørhavna*“. Обширното обновяване на брега обхваща място, където корабостроителниците, пристанищата и магистралите трябва да отстъпят място на музеи, места за изкуство, офис пространства, апартаменти и обществени паркове. Основните инвестиции в района включват нова централна жп гара, вече завършена опера в Осло, търговските сгради и още няколко големи културни институции, които са преместени в района, сред които „*Обществената библиотека на Осло*“ и „*Музей Мунк*“, които съвсем скоро отваря врати.

Снимка 6. *Обществената библиотека в Осло*
Източник: Aslaksen (2020).

Най-фундаменталните промени и вълнуващи архитектурни допълнения се случват именно в „*Bjørvika*“, най -голямата част от *„Fjord City“*. В продължение на десетилетия този район е пълен с бариери, разделящи града: магистрали, железници и затворени пристанища. Сега мястото се трансформира напълно. Програма за култура (Cultural Implementation Programme) като нов инструмент за културно планиране в Норвегия е интегрирана в проекта за градска трансформация и развитие. Основната амбиция на програмата е да се гарантира, че културата ще бъде взета под внимание още в ранен етап от цикъла на планиране и изграждане.

В началото на 80-те години община Осло започва да развива визия „*Осло като град на фиордите*“. Регулационният план за „*Bjørvika*“ е одоб-

рен през 2003 г. и оттогава тази област се отваря за хората от Осло. До края на 2018 г. са изградени приблизително 50% от него.

Снимка 7. *Осло като град на фиордите*
Източник: Kvaal *(2020).*

Предвидено е от самото начало площта да съдържа важни функции и елементи, които да направят мястото културно разнообразно и интересно. Определено е още в началото на процеса на планиране да се осигури силен и уникален културен профил за това, което ще бъде нов централен квартал, променящ лицето на Осло. Този съвременен подход е свързан с нарастващото разбиране за културата като съществена за здравите, привлекателни, устойчиви и просперираща общности.

В Норвегия проучванията показват, че културните индустрии са едни от най-големите и бързо разширяващи се сектори. Представляват около 3,5% от брутния национален продукт, като това е два пъти повече от селскостопанския сектор и три пъти повече от рибарството. По този начин в случая с „*Bjørvika*“ има множество добри аргументи за търсене на нови инструменти за фокусиране върху културата в процеса на планиране. Недостатъците на традиционното планиране и зониране се забелязват рано. Проблемите, свързани със съдържанието, програмите и профила, обикновено не са интегрирана част от традиционен процес на планиране и затова е решено да се разработи Програмата за култура като пилотен проект, интегриран в законоустановеното градско планиране. Програмата цели да допринесе за утвърждаването на „*Bjørvika*“ като най-атрактивната гореща точка за култура и бизнес. Това трябва да улесни използването на „*Bjørvika*“ при брандирането на Осло и укрепването на позицията му в нарастващата конкуренция между градовете. Освен това, трябва да утвърди квартала като марка със силен културен профил, да добави стойност, да създаде конкурентно предимство и накрая да допринесе за утвърждаването му като културно разнообразен и оживен квартал както за самите жители, посетители, така и за туристите, които посещават града.

В заключение,

Може да се обобщи, че днес културата се използва успешно като инструмент за възраждане и развитие на много градове по света. Тя е от решаващо значение за усещането за място, идентичност и гражданска гордост. Един от най-важните елементи е в усилията за брандиране на градовете.

В световен мащаб се залага на обновени градски пространства, които се превръщат в притегателни центрове за местното население, хора от други райони и за различни групи туристи. Това дава цялостен отзвук в повишаване на културния, социалния и икономическия статут на града.

Културните институции през последните две десетилетия стават привлекателни за градовете с по-мащабна цел от предоставянето на достъп до култура и изкуство, а именно като източник на градско съживяване и нов имидж на града.

Литература

Felberg, K. (2005). *Cultural Implementation Programme – a new tool for cultural planning*, 41st ISoCaRP Congress.

Gausch, A., Zulaika, J. (2005). *Learning From the Bilbao Guggenheim*, *Center for Basque Studies.*

Grodach, C., Loukaitou-Sideris, A. (2007). *Cultural development strategies and urban revitalization. A survey of US cities*, Taylor & Francis.

Jencks, C. (2006). The iconic building is here to stay. *City*, 10(1).

Kimmel, L. (2021). *Architecture of Threshold Spaces: A Critique of the Ideologies of Hyperconnectivity and Segregation in the Socio-Political Context,* Routledge; 1st edition.

Pitt, H. (2018). *The House: The dramatic story of the Sydney Opera House and the people who made it*. Allen & Unwin.

Plaza, B. (2006). *The Return on Investment of the Guggenheim Museum Bilbao*, *International Journal of Urban and Regional Research*, University of the Basque Country.

Psatha, E., Deffner, A., Psycharis, Y. (2011). *Defining the quality of urban life: Which factors should be considered?* European Regional Science Association, 51 European Congress, Barcelona, Spain.

Smith, J. (2014). *The Museum Effect: How Museums, Libraries, and Cultural Institutions Educate and Civilize Society*, Rowman & Littlefield Publishers.

Atelier Oslo and Lund Hage. (2021). *V Deichman Library/Atelier Oslo + Lund Hagem, https://www.archdaily.com/942813/deichman-library-atelier-oslo-plus-lund-hagem.*

Dundeewaterfront. (2015). *City of Dundee*, https://www.dundeewaterfront.com/.

Kengo Kuma & Associates. (2018). *V&A Dundee/Kengo Kuma and*

Associates, https://www.archdaily.com/901892/v-and-a-dundee-kengo-kuma-and-associates.

Pagnotta, P.(2013). *AD Classics: The Guggenheim Museum Bilbao / Gehry Partners*, https://www.archdaily.com/422470/ad-classics-the-guggenheim-museum-bilbao-frank-gehry.

Snøhetta. (2008). *Oslo Opera House*, https://www.archdaily.com/440/oslo-opera-house-snohetta.

Wikipedia. (2007). *Treasures of Spain,* https://en.wikipedia.org/wiki/12_Treasures_of_Spain.

Oslo Kommune. (2018). *Fjord City: A waterfront urban renewal project*, https://nordregio.org/sustainable_cities/fjordbyen/.

Areso, I. (2017). *Abandoibarra. © Courtesy of Ibon Areso,* https://www.mascontext.com/wp-content/uploads/2017/02/30_31_bilbaos_strategic_evolution_01.jpg/ [изображение].

Aslaksen, E. (2020), *Deichman Bjørvika,* https://archello.s3.eu-central-1.amazonaws.com/images/2021/05/07/atelier-oslo-deichman-bj--rvika-libraries-archello.1620383642.3415.jpg [изображение].

Dundeewaterfront.com. (2012), *The plan of redevelopment of Dundee's waterfront,* https://www.dundeewaterfront.com/sites/default/files/images/OldMaps.png [изображение].

Hufton+Crow. (2019). *V&A Dundee,* https://image.architonic.com/prj2-3/20006721/kengo-kuma-v-a-dundee-architonic-v-a-dundee-scotland-huftoncrow-070-01-arcit18.jpg [изображение].

Kengo Kuma & Associates. (2012). Master Plan Circulation, https://images.adsttc.com/media/images/55e8/9514/e258/4625/2300/0069/slideshow/diagram_master-plan-axo_16.jpg?1441305843 [изображение].

Konieczny, R. (2009). *The plan of redevelopment of Dundee's waterfront,* https://en.wikipedia.org/wiki/Norwegian_National_Opera_and_Ballet#/media/File:Full_Opera_by_night.jpg [изображение].

Kvaal, I., (2020). New Munch Museum, https://worldarchitecture.org/cdnimgfiles/extuploadc/munchmuseet_5_ivarkvaal.jpg.

lipskiy. (2011). *Aerial view on City of Arts and Sciences in Valencia, Spain,* https://previews.123rf.com/images/lipskiy/lipskiy1507/lipskiy150700131/43222%20006-luftaufnahme-über-der-stadt-der-künste-und-%20wissenschaften-in-valencia-spanien.jpg?fj=1 [изображение].

Museo Guggenheim Bilbao. (2021). *Museo Guggenheim Bilbao,* https://cms.guggenheim-bilbao.eus/uploads/2021/03/2.jpg.
https://www.guggenheim-bilbao.eus/en/the-building

ПЕШЕХОДНИ ПРОСТРАНСТВА В ЦЕНТРАЛНИ ГРАДСКИ ЧАСТИ

Петър Петров

Централните градски части – от пространства за хората се превръщат в критично натъпкани с автомобилен трафик пространства и отново – понякога много бавно – се освобождават за пешеходците, за велосипедистите, за децата и възрастните. Градският център се повлиява много динамично в условията на ускорената урбанизация и стихийно нарастване на градовете през 1960-те и началото на 1970-те години, което води до „*редица функционални, градоустройствени, социални, икономически, жилищни, транспортни, здравно-хигиенни и други затруднения*“. Тези промени водят до „*функционална криза*“ в много от големите градове на Запада и като следствие – до „*деградация и замиране на градските центрове*“ (Станев, 1973). Посочват се трудности като невъзможност за планово изграждане и развитие на градските центрове; претоварване с търговска, делова и финансова дейност, с услуги; стихийно нарастване на броя на автомобилите – личните и на обществения транспорт, задръстване и затруднен достъп, недостатъчни възможности за паркиране; замърсяване на въздуха, високи нива на шум.

Разбирането за преустройството на историческите градове

За американските градове картината е също в черно – задръстени улици в час пик, мъртва празнота след приключване на работното време, абсолютна липса на социален, културен, обществен живот. Виктор Грюн (Gruen, 1956) със своя проект за преустройство на градския център на Fort Worth дава възможен отговор – за първи път той изнася автомобилното движение от центъра и го превръща в пешеходна зона през 1950-те.

За друг един ключов момент в разбирането за преустройството на историческите градове се счита Вторият световен конгрес на Международната асоциация „Градоустройство и търговия“ в Стокхолм през 1969 година, където основна тема е „*Има ли още бъдеще градският център?*“ Моделът, който се утвърждава от конгреса е централните градски части да бъдат изпълнени с щастливи хора, които *„се разхождат, пазаруват в атмосфера на спокойствие и радост, всред обстановка на красота, фонтани, дървета, цветя и скулптури, далеч от шум, миризми и пушеци, светлини на фарове, без задръстване на движението и без каквито и да са следи от безредие“* (Станев, 1973).

При обобщението на функционалните и структурните изменения в западноевропейските градове се извеждат няколко принципа за централ-

ните градски части: (а) градският обществен център е най-важната и неотменна част на града – място за обмен на материални и духовни ценности, територия на управлението, културата, изкуството и забавленията; (б) главният обществен център е интегриран комуникационно и функционално в единната градска полицентрична система с вторичните районни и микрорайонни обслужващи центрове; (в) промишлените и складовите функции са изнесени от градския център; (г) формите на социалния живот се разширяват, а смесването на функциите е максимално; (д) транспортната система е преустроена – градският център е освободен от автомобилния и релсовия транспорт и са обособени пешеходни зони; (е) в центъра се търси повече оживление, атракции, социални контакти при възможно запазване на функцията „живеене"; (ж) запазването на историческия характер на градския център, на архитектурните и историческите паметници е основен стремеж и философия (Петров, 2018).

Градът като „*част от световните вериги на стойността*"

XXI-ви век очертава една непредвидена преди повече от 40 години тенденция – превръщането на градовете в „*част от световните вериги на стойността (...) част от глобално разпределение на труда*". Градовете принадлежат колкото на родните си страни, толкова и на глобалната мрежова цивилизация, казва Параг Канна (Канна, 2016). И още – „*Свързаността в XXI-ви век има двойна мегатенденция: планетарна урбанизация. Градовете са инфраструктурите, които най-пълно ни определят. До 2030 повече от две трети от населението на света ще живеят в градовете. И тези градове не са просто мънички точки на картата, а обширни архипелази, простиращи се на стотици километри.*", „*Свързаността е начинът, по който подобряваме разпределението на хора и ресурси по света. Начинът, по който човечеството се превръща в повече от сумата от частите си.*" (Канна, 2016). Примерите, които представям бележат някои ключови моменти в развитието на градските центрове в страната и световната практика.

Ключови моменти в развитието на градските центрове

Първата група примери включват проекти и практика на регулираната държавна икономика по време на тоталитарната държава 1950-1980-те години. Реконструкцията е изглеждала „*лесно*" решима чрез „*отчуждаване*" на сгради и провеждане на цялостни „*обновявания*" по проекти на големите

държавни проектантски организации (Каменов, 1965; Тонев, 1976; Глухаров, 1978), такива, каквито се извършват през 1950-те, 1960-те и 1970-те, например в центровете на Видин, Плевен, Пловдив, Добрич, София (Ганчев, 1984). Впрочем доста скептично оценявани още при реализацията им, а от днешна гледна точка осъзнавани като безвъзвратна загуба на историческа и културна идентичност (Аврамов, 1987). Видин, например, загубва ценни градски структури и сецесионова и неокласична архитектура от края на XIX в. до началото на XX в. от времето на Третото българско царство. Подобни са десетки примери на градове в цялата страна. В голяма степен, причините са идеологически – наследството на царска буржоазна България не се оценява като ценност от комунистическия режим.

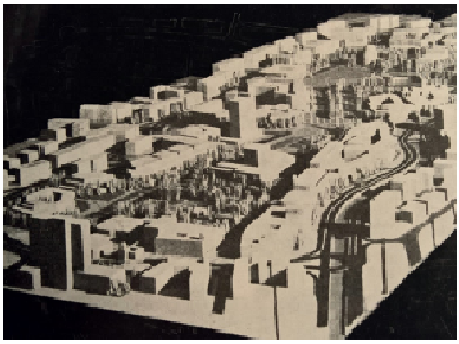

Илюстрация 3. *Плевен. Централна градска част Източник: Архив - Стефан Станев.*

Един от малкото добри примери на сграда, запазила своето местоположение и адаптирана успешно в София, е първата работилница на Софийския артилерийски арсенал, днес Национален музей „Земята и хората“. През годините е приемала различни функции – като гимнастически салон на Школата за запасни офицери през 30-те години на XX в., Държавна печатница след 1944 г. до преустройването ѝ в Национален Музей „Земята и хората“ през 1986 г., когато е обявена за културен паметник с проекта на арх. Христо Ганчев (Андрейчин, 2018).

Илюстрация 4. *Пловдив. Обновяване и преустройство на централна градска част. Източник: Архив - Стефан Станев.*

Безспорният принос на тези проекти е създаването на пешеходните зони в централните градски части на повечето градове в страната, които и до днес се използват, даже някои доста преоразмерени и недостатъчно наситени с човешко присъствие. Но, един много съществен компонент за устройството им е пренебрегнат – опазването на съществуващата историческа структура. Голяма част

от предвижданията по тези планове не е осъществена, което е дало шанс на последващо проектиране да бъдат осмислени по нов начин историческите архитектурни обекти и историческите улични пространства. Така, например представените конкурсни проекти за центъра на Бургас, проектите за Пловдив и много други остават в голяма степен само като архив.

Илюстрация 5. *Варна. Централна градска част. Източник: Архив - Стефан Станев.*

Илюстрация 6. *Враца. Централна градска част. Изглед от макета. Дори и тук, в град със забележително наследство от 19 в., намесата е твърде драстична. Проектиран е малък квартал със запазени и пренесени обекти от 19 в. в непосредствена близост на центъра. Източник: Архив - Стефан Станев.*

Друга група от знакови примери са осъществените през **1980-1990-те години пешеходни зони в западноевропейските градове**. Принципите на проектиране стъпват на иновативна основа: (а) опазване на историческите структури; (б) създаването на мрежа от пешеходни пространства; (в) използването на веломрежи за достъп до централните пешеходни пространства; (г) насищане с култура, изкуство, търговия; (д) доминация на обществения интерес в тези капиталистически градове. Тези основни стълбове във философията стъпват върху вижданията на „*бащата на модерното градско планиране*“ Патрик Гедес (Patrick Geddes, 1854-1932), автор на книгата Cities in Evolution (Geddes, 1915), който изпреварва своето време по теми, които са в дневния ред на градското планиране и днес, а именно – екология, опазване – и на зелената, и на историческата структура и включването на гражданите в процеса на планиране. За него *градът е жив „организъм“ и като социолог използва нови интердисциплинарни методи на изследване за анализиране на въпросите за урбанистичната форма, нарастването, вътрешната структура, промяната*

във времето, етническите различия и почти всички аспекти на градовете. Още едно име, което е знаково в областта, Джейн Джейкъбс преповтаря след Гедес възгледа, че градовете са като живи същества (Jacobs, 1961) и ожесточено защитава „*mixed-use*“ градското развитие. Има предвид модела на историческите градове в началото на Модерната епоха, т.е. интегрирането на различни типове сгради и функции, жилищни или търговски, стари или нови, пространства за бизнес и култура, както и жизнени общности от хора от различни възрасти и оживление по различно време на деня. Джейкъбс пледира за планиране „*отдолу-нагоре*“, т.е. от общностите, а не от външни експерти.

***Илюстрация** 7. Маастрихт. Отделяне на пешеходната зона със смарт устройства, които позволяват преминаването на превозни средства на публичния транспорт и зареждане; Велосипедът, важно средство за придвижване в пешеходните зони – съжителства спокойно в уличното простра пространство с масите на кафенетата и ресторантите.*
Източник: Личен архив.

***Илюстрация 8.** Маастрихт. Централна пешеходна зона. Съчетание на интересите на всички възрастови групи. Провокация и към възрастните да се почувстват деца. В непосредствена близост до уличните кафенета и историческите сгради, културни ценности – атракции за деца.*
Източник: Личен архив.

Новите решения на 2000-2010-те до 2020-те години

Постоянни инвестиции в реконструкции и обновяване на изоставени и занемарени зони ги превръщат в атрактивни и достъпни обществени зони с библиотеки, галерии, концерни сгради, театри и др. и това е цел на много правителствата по света, както отбелязват мнозина автори (Шатова, 2020).

За градовете в България, в резултат и от интегрираните планове за градско развитие, планирането в историческите центрове, за съжаление, все още продължава в посока смяна на настилките на някои градски пространства. Освобождаването на градския център от автомобилния трафик и паркирането остават открити проблеми, които от десетилетия се решават успешно в много от европейските градове. За възстановяването на старите градски части липсва финансов ресурс, както и за създаването на социални урбанистични проекти. Липсата на средства, както и липсата на обществен консенсус за приоритетите в градското развитие, ограничава планирането с трайни и дългосрочни тенденции и свежда градското планиране до формално обвързване в т.н. „интегрирани“ решения, а в действителност, само козметични намеси. Такива са решенията за зоните „Граф Игнатиев“, „Орлов мост“, площада „Ал. Невски“ в София, например, одобрени от градската управа след проведен конкурс и финансирани по европейски програми.

Илюстрация 9. *Проект за бул. “Евл. Георгиев” (частта пред стадион „В. Левски“) на екип с ръководител арх. Ст. Добрев*
Източник: арх. Ст. Добрев, 2015.

Илюстрация 10. *Проект за площад "Св. Ал. Невски", т.н. Зона 4. Авторски екип "АДА"*
Източник: Спасов, 2020.

Зона 4, пространството около Катедралата „Св. Ал. Невски“ е най-благоустроената територия на София. Внимателното й изследване показва конфликтни точки между пешеходци и коли, както и неприемливо паркиране по главните площади, превърнати в паркинги на открито. Определя се като проблем и несистемният процес на благоустройство и градски дизайн. Всъщност това е и основното очакване от конкурса – да се предложат устойчиви елементи на градския дизайн.

Илюстрация 11. *Проект за зона "Граф Игнатиев". Авторски екип "АДА". Генерален план на зона „Граф Игнатирв“. Схема на художественото осветление. Площад ‚Гарибалди“ и Градина при ц. „Св. Седмочисленици“*
Източник: Градът, 2016 и 2017.

За централния площад на гр. Пловдив се провежда международен конкурс. Голямото предизвикателството е да се експонира античния пласт и да се създаде едно ново, наситено с живот пространство за града. Журито класира португалския проект на FORA Студио на 1-во място с аргументите, че представлява: 1. Ясно и просто предложение за проект. Създава ясно определени пространства; 2. Създава потенциал за социализация на археологията, възможност за „*паралелен свят*“; 3. Балансиран е размерът на откритата археология, нито твърде малко, нито прекалено много. Възможност за лесно адаптиране на проекта според това, което показват бъдещите разкопки; 4. Добри връзки със съществуващата градска тъкан, също на ниско (археологическо) ниво. Оттегля главната улица в посока север-юг пред сградата на Пощата.

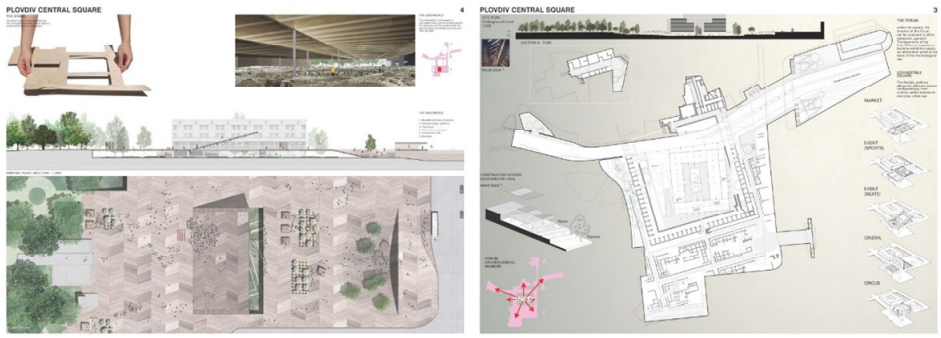

Илюстрация 12. *Конкурсен проект за центъра на гр. Пловдив. 1-во място. FORA - Fagulha, Oliveira, Ruivo Arquitectos, Португалия. 2014*
Източник: FORA - Fagulha, Oliveira, Ruivo Arquitectos, 2014.

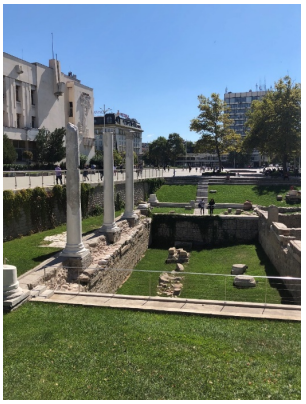

Илюстрация 13. *Центърът на Пловдив с експонирани археологическите останки от Римския форум на Филипопол.*
Източник: Личен архив, 2021.

Илюстрация 14. *Историческата субстанция е основен фактор за привлекателността и богатството на функции и преживявания.*
Източник: Личен архив, 2021.

Илюстрация 15. *Фрагментии от една от най-дългите и впечатляващи пешеходни зони - тази, на град Пловдив.*
Източник: Личен архив, 2021.

Илюстрация 16. *Една фигура, свързана с местната история, което прави и пространство специфично разпознаваемо от местната общност.*
Източник: Личен архив, 2021.

Илюстрация 17. *Складова сграда от XIX век - мааза, адаптирана за малко кафе.*
Източник: Личен архив, 2021.

Илюстрация 18. *Квартал „Капана“ – исторически квартал, създаден в края на XIX – началото на XX век – зона на забавления, търговия, хранене, арт пространства.*
Източник: Личен архив, 2021.

Париж има много пешеходни и паркови пространства. Центърът се определя по-скоро като дисперсен. В реконструкцията на Place de la République могат да се открояят 3 много важни „*артикулации*“ в градския център, както се посочва от проектантското студио (TVK, 2014) – промяна в трафика и изоставяне на модела на кръговото движение за създаването на възможно най-голямата обществена пешеходна зона – едно универсално обществено място в сърцето на града; функционална и екологична десиметрия. Какво означава това? По-дългата ос на площада се създава по-широка зелена зона, а автомобилното движение, т.е. функцията, е реорганизирано така, че да минава по южната и само по двете по-малки страни на площада, за да се слее с общата градска среда; и третата – единство и баланс – единство на различни групи, участващи в много широк спектър от дейности и промяна на баланса между пътното платно и пешеходното пространство, както и хармонизиране или баланс на изискванията на града с тези на местния квартал.

Най-новият проект на OMA, *Prestige Liberty Towers* вече се изпълнява в Мумбай, Индия. Очаква се да бъде завършен през 2025 г., комплексът е със смесени функции и е първият проект на фирмата в Индия, разположен в историческите текстилни фабрики в сърцето на града. Мумбай бързо се трансформира от индустриален град в глобален финансов център, изпълнен с нови транспортни мрежи, високи жилищни, търговски и офис площи. Разположен в Махалаксми/Mahalaxmi, проектът, който се финансира от базираната в Бангалор/Bangalore *Prestige Group*, предлага на пазара 270 000 кв. м, един от най-големите офис центрове в града с две многоетажни кули от 200 и 290 м и пететажен търговски „*подиум*“ от 36 000 кв. м с широк спектър от програми. В Мумбай, финансовата и търговска столица на Индия, комплексът предлага пространства за дейности, които я поддържат жива и извън работното време, в исторически контекст, който има дълга история и изразен стремеж към новото.

Илюстрация 19. *OMA, Prestige Liberty Towers, Мумбай, Индия. Общ изглед*
Източник: Harrouk, 2021.

Илюстрация 20. *OMA Prestige Liberty Towers, Мумбай, Индия. Поглед към историческото място с проектното предложение*
Източник: Harrouk, 2021.

Guggenheim Abu Dhabi – един проект от 2006 г. има нов пусков срок – 2026 г. В последните години забавянето е и поради глобалната пандемия от коронавирус и във връзка със спадането на посещаемостта на музеите в световен мащаб, намаляването на изложбите, намаляването на броя на служителите и глобалното забавяне на строителството на публични пространства, поради страховете и мерките. Всъщност, необходимостта от специално внимание към публичните пространства по време на пандемия, тъй като учените са категорични, че в бъдеще са възможни и други подобни катастрофи, е отделна тема, по която съм писал.

Илюстрация 21. *Guggenheim Abu Dhabi.*
Източник: Архитект Франк Гери (Hilburg).

И накрая,

Достъпността на средата е тема, която, безспорно следва да се изследва от гледна точка на хората с увреждания и със затруднения за придвижване. „*15-минутният град*“, който позволява на хората да ходят пеша или да карат велосипед до най-важните услуги в рамките на 15 минути от дома им, може да изглежда като бъдещето на изградената среда, но този модел не се грижи за хората с увреждания или техните движения. За бъдещето на пешеходните зони, също е от значение да се отчита, че инвалидността има различни форми, някои по-малко видими от други. Достъпността, разбирана главно само за хората на инвалидни колички, следва да се разшири, включвайки хора със зрителни увреждания. Тактилните елементи в архитектурата и градския дизайн значително подобрява навигацията в чуждо пространство (Why We Should Integrate Tactile Surfaces into Architecture, 2021). Един пример – Paleisbrug е издигнат парк и пешеходен и велосипеден мост. Мостът представлява 250-метрова връзка през железопътната линия между два исторически центъра, в които се намират публични сгради на съда, различни университети, домове и офиси, като мостът е оборудван и с голям слънчев колектор, който ще захранва околността с енергия.

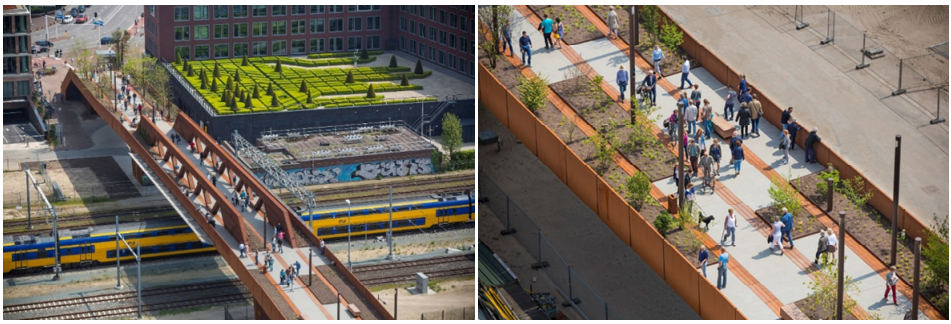

Илюстрация 22. *The Paleisbrug. Нидерландия / Benthem Crouwel Architects Източник: Image © Jannes Linders (Saieh).*

Литература

Bannerman, L. (2009). Urban Dynamics, Public Opinion & Parking. 14th European Parking Association (EPA) Congress, Vienna, 23th-25th Sept., http://parkonet.com/wpn/wp-content/uploads/2009/09/Pres_2_2_Bannermann_e.pdf.

FORA - Fagulha, Oliveira, Ruivo Arquitectos. (2014). Пловдив, Площад централен - FORA, https://web.archive.org/web/20160330153842/http://plovdivsquare.com/entries?id=84&language=BG.

Geddes, P. (1915). *Design and Planning for People in Place: Sir Patrick Geddes (1854–1932) and the Emergence of Ecological Planning, Ecological Design, and Bioregionalism.*

Gruen, V. (1956). Cityscape and Landscape, http://www.fortworthtexasarchives.org/digital/collection/p16084coll18/id/54/rec/1.

Harrouk, Ch. (2021). Construction Begins on OMA/Iyad Alsaka's Prestige Liberty Towers, a Mixed-Used Complex in Mumbai, India, https://www.archdaily.com/968812/construction-begins-on-oma-iyad-alsakas-prestige-liberty-towers-a-mixed-used-complex-in-mumbai-india?utm_medium=email&utm_source=ArchDaily%20List&kth=4,625,247.

Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities, https://www.buurtwijs.nl/sites/default/files/buurtwijs/bestanden/jane_jacobs_the_death_and_life_of_great_american.pdf.

Power, Inequity, and Maps: An Urban Analysis. Maganga, Matthew. (2021). Арцхдаилъ.

The Long-delayed Guggenheim Abu Dhabi Will Open in 2026. Hilburg, Jonathan. Archdaily.

The Paleisbrug / Benthem Crouwel Architects. Saieh, Nico.

TVK. (2014). Place de la République, http://www.landezine.com/index.php/2014/01/place-de-la-republique/.

Why We Should Integrate Tactile Surfaces into Architecture. Cao, Lilly. (2021).

Аврамов, И. (1987). *Съвременното градоустройство в България.*

Андрейчин, С. (2018). Индустриални пространства. *Сборник научни публикации,* 43-51.

Добрев, Ст. (2015). Становище по проектите за централна градска част в София, http://obshtestven.blog.bg/photos/143809/original/Untitled-1(9).png. Архив - Стефан Станев.

Ганчев, Х. (1984). *София – улици и площади. Планово и обемно-пространствено проучване.*

Глухаров, И. (1978). Съвременни проблеми на малките градове. *Архитектура,* 7-8.

Градът. (2016). Зоната на "Графа" с нов градски дизайн. *Градът,* https://gradat.bg/news/2016/09/06/2820794_zonata_na_grafa_s_nov_gradski_dizain.

Градът. (2017). Фотогалерия: Промяната на Графа – от Канала до Гарибалди. Градът, https://gradat.bg/photos/2017/04/05/2948247_fotogaleriia_promianata_na_grafa_ot_kanala_do_garibaldi.

Каменов, Н. (1965). *Градоустройствени проблеми на центровете на големите градове в България.* НИГА, БАН.

Канна, П. (2016). *Как мегаградовете променят картата на света TED.* Личен архив - Петър Петров.

Никонсулт ЕООД. (2013). Конкурс за: Централна градска част на гр. София – Зона 3 – 11.2013г. *Архитектурно бюро Никонсулт,* http://www.niconsult-bg.com/project/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81-%D0%B7%D0%B0-2/.

Петров, П. (2018). *Реконструкция и обновяване на сгради и градски пространства.*

Спасов, С. (2020). Столичани не искат никакви автомобили около "Ал. Невски". *Вестник "Сега",* https://segabg.com/sites/default/files/_sega/styles/sega-max960-nocrop-watermark-conditional/public/2020/05/an1.jpg.

Станев, С. (1972). *Черноморските курортни комплекси: Основни градоустройствени проблеми.*.

Станев, С., Каменов, Н., Рускова, Л. (1973). *Перспективи на градските центрове в България.* София: БАН.

Тонев, Л., Станев, Ст. (1976). *Селищата в България до 2000 година: Съвременни и бъдещи форми.*

Шатова, В. (2020). Значими връзки между култура, архотектура и туризъм. *Сборник Научни публикации,* 9-17.

НОЩЕН УРБАНИЗЪМ – РЕШЕНИЯ СЪС СВЕТЛИНА ЗА ГРАДОВЕТЕ

Гергана Стефанова

Всички знаем, че животът на планетата ни съществува благодарение на светлината от нашата звезда – Слънцето, но нощем се нуждаем от изкуствено осветление, както у дома, така и в града. В областта на архитектурата, урбанизма и дизайна светлината – естествена и изкуствена, може да създаде вълнуващи пространства, да ни накара да се чувстваме добре, да върне на обитателите онова, което сме отнели от природата, създавайки изкуствена среда за обитаване.

Здраве и светлина

Днес, повече от 140 години след създаването на електрическата крушка от Едисън, ние сами определяме дължината на светлата част от денонощието благодарение на изкуствената светлина. Всъщност нощта варира според сезоните – от 7 часа през лятото до 16 часа през зимата, но това не означава въобще, че градовете „*спят*“. В градовете нощем светлината ни дава чувство за сигурност, за просперитет, даже за лукс и по-добро качество на обитаване. Нашата планета (погледната от космоса) е най-ярко осветена в най-мечтаните градове – Париж, Лондон, Ню Йорк, Лос Анджелис… Прекалената светлина обаче, може да навреди на обитателите на големите градове – хора, животни, даже растения.

Светлината ни дава и чувство за време и пространство – двата елемента, съществени за архитектурата и урбанизма. От друга страна, от нея зависи и здравето ни, тъй като естествената светлина регулира биологичния ни часовник, влияе на нашето здраве и настроение. За съжаление понякога осъзнаваме тези факти, само когато светлината ни липсва или е заменена с неподходяща изкуствена.

Архитектите и урбанистите задължително трябва да познават въздействието на дневната и на изкуствената светлина върху организма на човека – на първо място заради отговорността за здравето на обитателите им, а на второ за да я използват като незаменимо композиционно средство. Ние се нуждаем освен от светлина и от тъмнина, и то, не само за да сверяваме биологичния си часовник, а и защото имаме нужда от контраст между тъмни и светли тонове, както от светлини, така и от сенки. Затова е хубаво и в решенията за градска среда, така както е и в природата, светлината да не е постоянна, да има промяна, да има и контрасти, да има и възможност

избор на интензитет и посока на светлината.

Циркадният ни ритъм пък е средството на природата (чрез светлината) да поддържа настроен биологичния ни часовник. Всички живи организми на Земята – флора, фауна и ние хората, сме подчинени на факта, че светлината не е постоянна – през деня и през сезоните. Този ритъм е пряко свързан с промените на светлината и дължината на деня, а в случай на нарушаването му могат да възникнат нарушения от психологическо или от физиологическо естество. Терминът „*циркаден ритъм*“ произлиза от латинското circa – „*около*“ и diem/dies – „*дневен*“, т.е. „*околодневен*“.

Естествената светлина е не само регулатор на цикъла на съня, но управлява и много други процеси в тялото ни – например кръвното налягане, сърдечния ритъм, производството на хормони, храненето, а и температурата на тялото. Когато вътрешният ритъм не съответства на ритъма на работния ден, както е при работа на смени, хората с нарушен циркаден ритъм могат да се чувстват сънливи, уморени и разсеяни. Предполага се, че някои от съвременните болести като алцхаймер, рак, хормонални смущения и др., са пряко свързани с нарушаването на имунната система, вследствие на объркан биологичен ритъм, т.е. дължат се на липсата на естествена светлина и прекомерното излагане на изкуствена.

Илюстрация 1. *Циркаден ритъм*
Източник: https://zdravesani.com/spite-li-dobre-a-znaete-li-zashho/.

В началото на XX век, с навлизането на електрическата крушка в живота на хората, вниманието на проектантите на сгради и обществени пространства е привлечено повече от количеството светлина необходима за дадено пространство. Днес, когато можем да измерваме и контролираме с точност разпределението на светлината, усилията вече са насочени към качеството на осветлението. Има и субективен аспект относно качествената светлина, минаващ от научното измерване към психология и настроение, което прави задачата на архитекти и дизайнери доста по-сложна от измерване и спазване на изискванията. Качествената светлина създава не само необходимите условия, за да виждаме по-добре, но и чувство за увереност на обитателите на дадено пространство, създава им комфорт и наслада от естетиката на пространствата, дава чувство за сигурност в градовете и по пътищата.

Кратка история на градското осветление

В Древността в Римската империя за улично осветление са използвани маслени фенери пред домовете на заможните граждани, като даже е имало роби, отговорни за паленето на фенера и доливането на масло през цялата нощ. Смята се, че най-старото градско осветление е било в Китай, още преди новата ера, като за целта е използван газ от действащ вулкан.

Още през Средновековието се е смятало, че колкото повече светлини има вечер в града, толкова по-добър е животът там. В Англия през 1417 г. кметът на Лондон – сър Хенри Бартън, нарежда със закон пред всяка сграда да виси фенер, който да свети през зимните месеци. В Париж пък (от 1524 г.) трябвало да светят прозорците на къщите към улицата.

Истинското улично осветление обаче възниква, когато навлизат газовите лампи. Това става в началото на XIX век – първо в Лондон (1807), после в Балтимор (1816) и в Париж (1820). С паленето и гасенето на газовите фенери са заети голям брой хора, а сградите за съхранение на газта и свързаните с поддръжката на осветлението превозни средства и инструменти са внушителни – запазени са трите газометра на Виена, всеки с обем 90 000 куб. м, преобразени в жилищни сгради днес (от Жан Нувел, Кооп Химелблау и Вилхелм Холцбауер).

Първата електрическа лампа светва в Париж през 1878 г., а през 1881 г. вече 4 000 от газовите лампи са заменени с електрически лампи с волтова дъга. Обикновено са били поставяни на високи метални стълбове, наречени в САЩ moonlight towers (лунни кули), осветяващи целия квартал. Те са мощни, но с кратък живот, затова по-късно са заменени с крушки с нажежаема жичка, т.е. с изобретението на Томас Едисон от 1879 г., променило осветлението завинаги.

Днес за улично осветление се използват предимно лампи с нажежаема

жичка, луминесцентни лампи, а за булеварди, пътища и магистрали – мощните газоразрядни лампи с високо налягане. Газоразрядните натриеви лампи с ниско налягане навлизат в Европа през 30-те години на XX век, а през 1965 г. са изобретени и натриеви лампи с високо налягане (HID), които заради мощността си се ползват и до днес за осветление в градовете. Изобретени през 1962 г., енергоспестяващите ЛЕД (светодиодни) осветителни тела постепенно навлизат и в градското осветление. Те пестят енергия, но светлинният поток намалява с течение на времето.

Заради еднаквите източници – улично осветление, витрини, реклами и цвета на светлината – бяла или топла жълта, повечето градове си приличат нощем. За първи път опит да се създаде идентичност с помощта на осветлението са плановете за осветление на Париж (1982), Монпелие (1988), Единбург и Лион (1989). Макар отнасящи се главно за историческите центрове на тези градове, така се заражда т. нар. нощен урбанизъм.

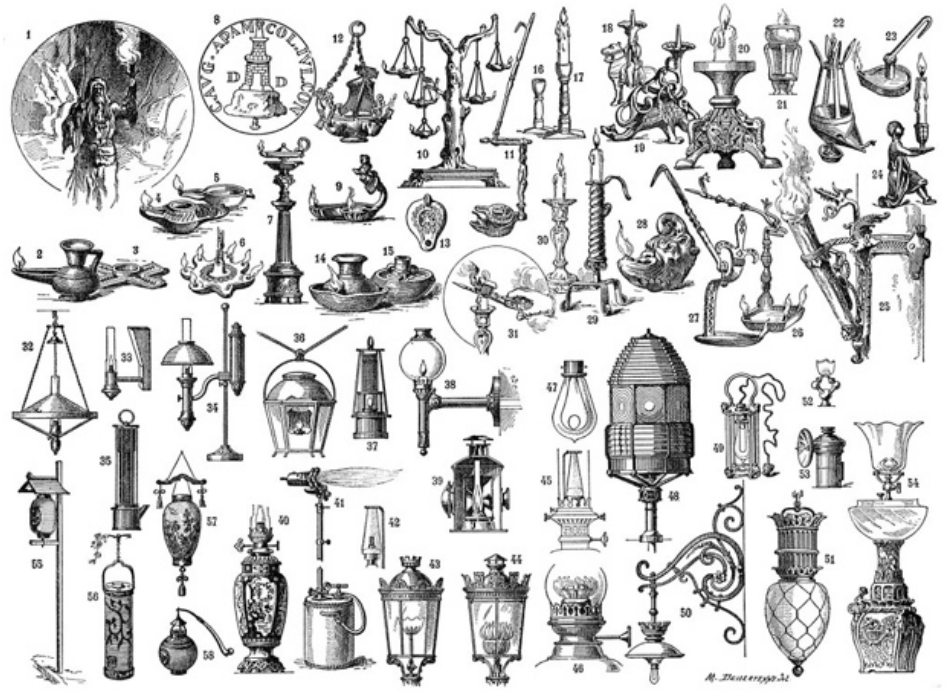

Илюстрация 2. *Градското осветление през вековете*
Източник: https://www.traditionalbuilding.com/product-report/history-lighting.

Нощни кметове

Назначаването на нощни кметове е нова тенденция, целяща да насърчи денонощната икономическа активност, като същевременно повиши безопасността. Нощният кмет води преговори с операторите на ресторанти, барове и нощни клубове и определя правилата за функционирането на града през нощта. Той също може да приема мерки за предотвратяване на конфликти, включително управление на екип от хора за справяне с проблемите през нощта. Амстердам, Лондон и Прага вече имат нощни кметове. Задачата на нощния кмет е да направи града си по-жив и безопасен през нощта. Рига също може да се сдобие с „*нощен кмет*“ в близко бъдеще. Депутатите към градския съвет се събират на 22 септември 2021 г., за да обсъдят как да се подобри нощния живот. В този случай „*нощният живот*“ не се отнася само до индустрията за нощни забавления, а до цялостна концепция за управлението на обществените пространства през тъмните часове. Едно от решенията е необходимостта от включване на частния сектор и неправителствените организации в обмена на идеи и разработване на политики за управление на градския живот през нощта. Друга идея е създаването на длъжност „*нощен кмет*“.

Примери:

1. Тулуза, Франция

Пон Ньоф в Тулуза, най-старият мост в града, открит през 1632 г., е осветен с прожектори на фирмата Comatelec Schréder. Осемдесетте прожектора са заменени от седемдесет и четири SCULPFLOOD 60 RGBW, които подчертават тухлената и каменната архитектура на моста. Светлините работят от здрач до 1:00 сутринта. Осветителните тела са свързани с DMX протокол за създаване на различни динамични сценарии. Град Тулуза отдава почит на жертвите на атентатите в Париж на 13.10.2016 г., като осветява Pont Neuf (Новият мост) в синьо, бяло, червено. В допълнение LED (светодиодни) осветителни тела, помагат за намаляването на консумацията на енергия. Тази инсталация завършва проведената от общината програма за осветление, наречена „*Презареждане на града*“.

Илюстрация 3. *Pont Neuf, Тулуза*
Източник: Личен архив на автора.

2. Геранд, (Guérande) Бретан, Франция

Нощният урбанизъм възниква с проекти за осветяване на историческите центрове на градовете с опит да се създаде характерен образ, различен от други градове, както и за да се привлекат туристи. Същевременно с осветление може да се наблегне на архитектурни детайли, на композицията на самата сграда. С употребата на светлини и сенки може да се изтъкнат композиционни принципи като редуване и ритъм, да се подчертаят главни и второстепенни обеми, с промяната на цвета може да се създава различно настроение. Този пример е от Франция, област Бретан, град Геранд. Автори на осветлението са NEO light.

За да разкрие и уважи архитектурното наследство на град Guérande, общината на града разработва „*Светлинен план*“:

- Подчертаване и подобряване на недвижимото културно наследство;
- В средновековния град – създаване на маршрути с помощта на светлината;
- Осветяване и озеленяване на рова около стария град;
- Подобряване на парковете и градините (зелената система);
- Това подчертаване е част от подхода за устойчиво развитие;
- Светлините са енергийно ефективни, дискретни и перфектно се вписват в околната среда.

За големи събития град Геранд предлага персонализиран план за осветление:

- Средновековен фестивал: червено, оранжево, жълто и прожекция на средновековни изображения;
- Ден на музиката: жълто-оранжево и огнен ефект, проектиран върху колегиалната църква Сен-Обен, параклиса Нотр-Дам-ла-Бланш и укрепленията;
- Национален празник: син, бял, червен, за патриотична атмосфера;
- Les Celtiques: зелено за келтска атмосфера, хермелини и трискели, проектирани върху някои сгради;
- Ден на наследството: розов кехлибар;
- Коледа: синьо / циан, снежинки и звезди, проектирани върху катедралата и вратите.

Илюстрация 4. *Геранд, (Guérande) Бретан, Франция*
Източник: Личен архив на автора.

Илюстрация 5. *Геранд, (Guérande) Бретан, Франция*
Източник: Личен архив на автора.

Илюстрация 6. *Геранд, (Guérande) Бретан, Франция*
Източник: Личен архив на автора.

Промяна на нощния пейзаж в града

Нощем в града освен уличното осветление за пейзажа голяма роля играят самите сгради – от една страна жилищните, с разнообразието на светещи и не светещи прозорци, с различните и от друга, обществените сгради при които архитектът, съвместно с електро инженерът, могат да направят интересни, запомнящи се ефекти със светлина. Промяната на цвета привлича погледа, следователно и клиентите, така че с навлизането на големите магазини тип МОЛ, все по-често се появяват такива светещи елементи в градовете.

Примери:

1. В София хубав пример е сградата EAST PARK на бул. „Н. Вапцаров“ с автор архитект Nicola Giardina Papa и светлинно решение на ALTRONICS light, е една от първите сгради в България с променящ се цвят на фасадата.

2. Сградата на „Музея на Средиземноморието“ в Марсилия по проект на арх. Руди Ричоти, денем се откроява на фона на града като един тъмен куб, но нощем светва в цветовете на Средиземно море. Този ажурен куб играе ролята на слънцезащита, но и напомня на водорасли, а със синята светлина нощем прилича на светещия планктон. Осветлението е дело на известния светлинен дизайнер Ян Керзале.

Илюстрация 7. *EAST PARK на бул. „Н. Вапцаров“, архитект Nicola Giardina Papa*
Източник: Личен архив на автора.

Илюстрация 8. *„Музей на Средиземноморието“ в Марсилия, арх. Руди Ричоти*
Източник: Личен архив на автора.

3. Шотландия: Къмберноу. Интерактивна инсталация в подлез в Шотландия е свързана със сигурността. По стените са изрисувани силуети на близкото градче Къмберноу. 170 ЛЕД (светодиодни) лампи с променящ се цвят осветяват подлеза, а изразходваната енергия се равнява на 6 крушки с нажежаема жичка. Цветовете са съобразени с часа, сезона, температурата.

Илюстрация 9. *Интерактивна инсталация в подлез*
Източник: https://inhabitat.com/scottish-underpass-transformed-with-led-lighting-and-art-installation/.

4. Холандия: Ротердам. Със своите проекти холандският дизайнер Даан Роузегарде /Roosegaard/ се опитва да посредничи между хората, да ги спаси от отчуждението и да направи местата, където се движат, вълнуващи, отворени и интерактивни. „Дюн“ е интерактивна инсталация в подлез в Ротердам, свързана със сигурността.

Илюстрация 10. *„Дюн“ – интерактивна инсталация в подлез в Ротердам, автор Даан Роузегарде*
Източник: https://www.studioroosegaarde.net/project/dune.

“Умни” градове

Концепцията „Smart City“ (умен град) е създадена през 2009 година и има за цел не само да пести енергия в градовете, но и да поднася информация на гражданите, да ги прави съпричастни към живота в града, да ги свързва един с друг, една група с друга – социална, възрастова и т.н. Използването на градската инфраструктура за осветление не само за контролиране на светлините, но и за събиране и разпространение на информация може да създаде невероятни синергии. Тези системи помагат за по-добър градски транспорт, по-чист въздух, повече сигурност в града.

Светлина в паркове и градини

За да могат хората да се чувстват сигурни вечер при разходка в парка е необходимо добро осветление, което да не заслепява, да не харчи прекомерно много енергия и да подчертава красотата на дърветата и поляните. В следващите четири примера са представени паркови пространства с различно предназначение и затова с различен подход към осветлението – за учене и срещи (Бърмингам), за спорт и разходка (The High line, NY) за среща с различна култура (Ке Бранли, Париж).

Примери:

1. Бърмингам, парк на Университетски кампус – Green Heart, автори на осветлението: Spiers &Major

С премерен баланс на светлина и тъмнина, на функция и естетика, осветлението за паркът на този важен социален и образователен център улеснява свободата на движение, като същевременно дава разнообразни възможности за срещи и учене на открито след залез. Всички алеи за разходка, тревни площи и зони за срещи се осветяват в топла бяла светлина, за да предизвикат усещане за дневна на открито. Единственото изключение е осветлението за водните каскади, които са с по-хладна бяла светлина. За основните алеи, които са в непосредствена близост до сградите на университета, по-високите дървени стълбове за осветление (от 8 и 10 метра) с множество прожектори помагат за намаляване на общия брой на стълбовете. В по-тъмните озеленени зони, алеите се разкриват само чрез светлина от ниски прожектори.

2. The High Line е градски парк на мястото на стара железопътна линия в Манхатън, Ню Йорк. Освен оригиналното архитектурно парково решение той е и с много интересна светлина вечер. Осветлението е дело на Ерве Декот от Л‘ Обсерватоар Ентернасионал – френското бюро за осветление. Разхождайки се вечер, в повечето случаи не виждаме източника на светлина, защото той е скрит под пейките за почивка, в парапетите или в обилната „*дива*“ зеленина.

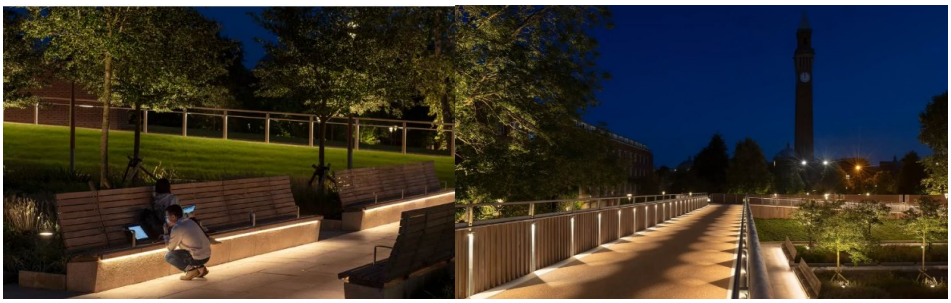

Илюстрация 11. *Бърмингам, парк на университетски кампус – Green heart*
Източник: https://www.smlightarchitecture.com/projects/2950/green-heart-university-of-birmingham.

Илюстрация 12. *The High Line*
Източник: https://www.erco.com/en/projects/outdoor/highline-park-5429/.

3. Подземният парк The Lowline трябваше да е първият подземен парк в света и да бъде открит през 2022 г., но строителството му беше спряно през 02.2020 заради Ковид - 19 кризата и липсата на достатъчно средства. Архитекти отново са Дилър, Скофидио, Ренфро. Мястото е изоставено автобусно депо, а светлината трябва да влиза чрез светлинни тунели, слънчеви колектори и рефлектори, така че даже да могат да растат големи дървесни видове. Вече има изградена подземна лаборатория, в която експериментите с флората са успешни.

Илюстрация 13. *The Lowline*
Източник: Kushner, L'architecture de demain en 100 defis, 137.

4. Градината около музея „Ке Бранли – Жак Ширак“ (с автор арх. Жан Нувел и озеленител Патрик Льоблан) е съобразена с експозицията вътре в музея – примитивно изкуство от цял свят. От улиците около Айфеловата кула в Париж попадаме в дива растителност от Азия, Африка, Океания и т.н., а зеленината продължава и по фасадата към Сена. Вечер светлините ни пренасят във фантастичен свят, създаден от известния светлинен дизайнер Ян Керзале. Автор на градината е Жил Клеман, а на зелената фасада - Патрик Льоблан, един от първите ландшафтни архитекти, реализирал успешно зелена фасада.

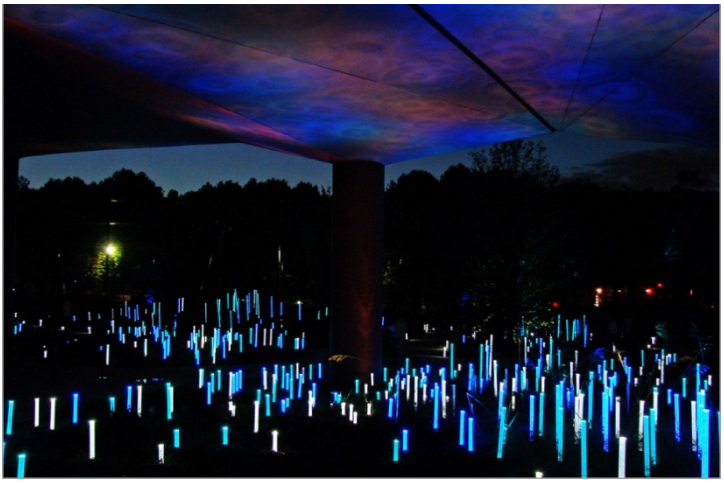

Илюстрация 14. *Музея „Ке Бранли – Жак Ширак“, Париж*
Източник: Личен архив на автора.

Експерименти в градски пространства

Със светлина може да привлечем на дадено място жителите и посетителите на града вечер, да подчертаем ефектно забележителностите, да вдъхнем нов живот на изоставени части на града. Два от следващите експеримента (в Барселона и Ватенс) успешно променят стари индустриални зони в места за среща и разходка, а концертната зала на Рейкявик „улавя“ всеки лъч оскъдна за севера светлина и се превръща благодарение на нея в едно „бижу“ за града си.

Примери:

1. „Форум на културата“ – архитекти: Херцог и дьо Мерон, Барселона

Сградата „Форум на културата“ с автори Херцог и дьо Мерон в Барселона е част от проект за обживяване на Северната крайморска зона на Барселона и превръщането ѝ от индустриално-пристанищна в зона за почивка и култура на жителите и многобройните гости на града. Задачата на архитектите Херцог и дьо Мерон е била да се създаде „Форум“ от покрити, открити и закрити площи. Сградата е с необичайна триъгълна форма, като обемът се прорязва от „дворове“, осветени от светлинни кладенци, които установяват множество връзки между нивото на улицата и тези на сградата, създавайки различни ъгли на видимост и променящи се светлинни игри.

Илюстрация 15. *„Форум на културата“ – архитекти: Херцог и дьо Мерон, Барселона*

Източник: https://hundven-clements-news.com/2012/09/14/contemporary-architecture-in-barcelona-night-viewing/.

2. „Харпа“, концертна зала на Рейкявик

Известен проект на дизайнера Олафур Елиасон, изцяло в областта на архитектурата е фасадата на „Харпа“, концертната зала на Рейкявик, Исландия. Проектът е съвместен с международното бюро „Хенинг Ларсен архитекти“, като Елиасон създава по тяхна поръчка конструкция за прозрачна фасада, която да улавя всяка светлинка, всеки отблясък и промяна на небето. Крайният ефект, заради стъклото и релефа на фасадата, особено гледана отдалеч е на водна завеса или на блестящи люспи на риба.

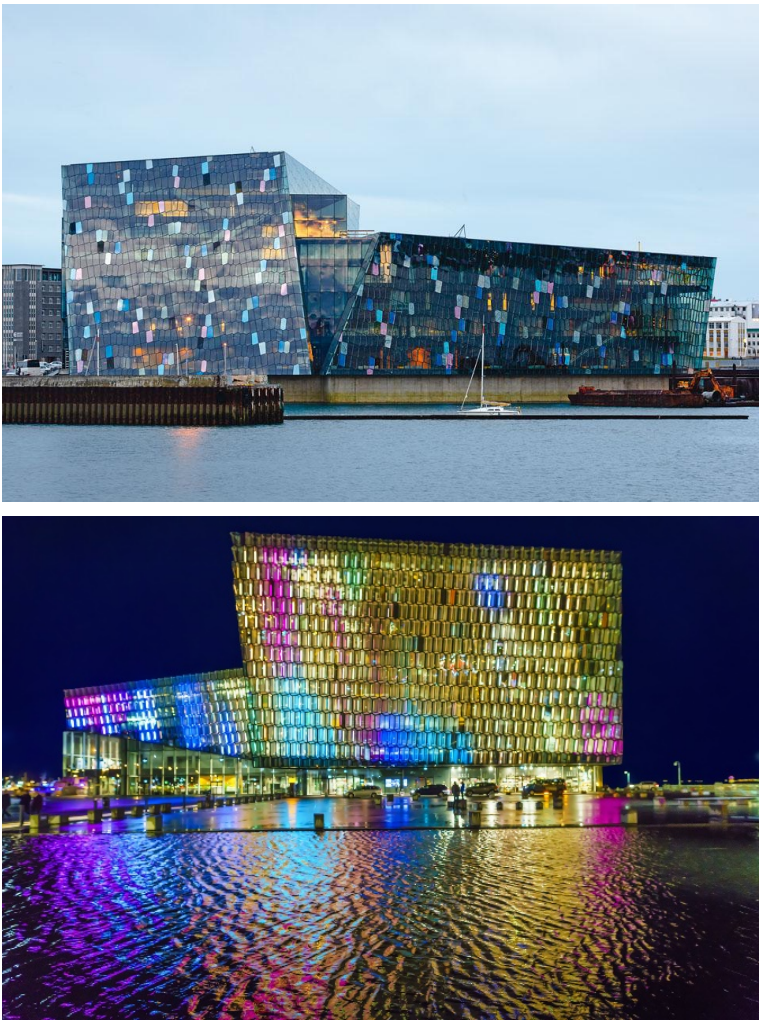

Илюстрация 16. *„Харпа“, концертна зала на Рейкявик*
Източник: https://yourfriendinreykjavik.com/winter-lights-festival/.

3. Ватенс, Австрия - Swarovskistrase Wattens, автори: four to one scale design, Daniel Swarovski&co

Завеса от метална мрежа (висока 10 м и с дължина 250 м), върху елегантна конструкция с плавни форми, отделя фасадата на фабрика от пешеходната зона на „Сваровски щрасе“ във Ватенс, Австрия. През деня промяната на светлината (като цвят, интензитет, ъгъл на падане на слънчевите лъчи) преобразява завесата и тя е винаги е различна, също като облаците в небето. Вечер осветлението, вградено в настилката, с елегантно променящи се цветове създава феерична атмосфера, напомняща за постоянно променящото се небе.

Илюстрация 17. *Ватенс, Австрия – улица Swarovskistrase*
Източник: http://www.drdi.de/blog/2016/5/24/heaven-is-a-place-on-earth.

Светлина, екология и бъдеще

Какво ни очаква в бъдеще? Много често в историята изкуството (книги, филми, картини) предсказва или дава насока на бъдещето. Затова сградите и мебелите на съвременните архитекти са все повече вдъхновени от фантастиката, от свободните природните форми, от използването на необичайни материали и идеята за опазването на Планетата Земя. Много важен елемент е откриването на нови енергийни източници, не само за опазване на Природата, ни и по политически причини – за да няма зависимост от газ и петрол в бъдеще.

Такъв оригинален източник е например биосветлината от бактерия. Концепцията е да се изследва използването на биолуминесцентни бактерии, които се хранят с метан и компостен материал (от системата за ком-

пост на Microbial Home). Алтернативният клетъчен светлинен масив може да бъде изпълнен с флуоресцентни протеини, които излъчват различни честоти на светлината, по темата работят специалисти от „Филипс“.

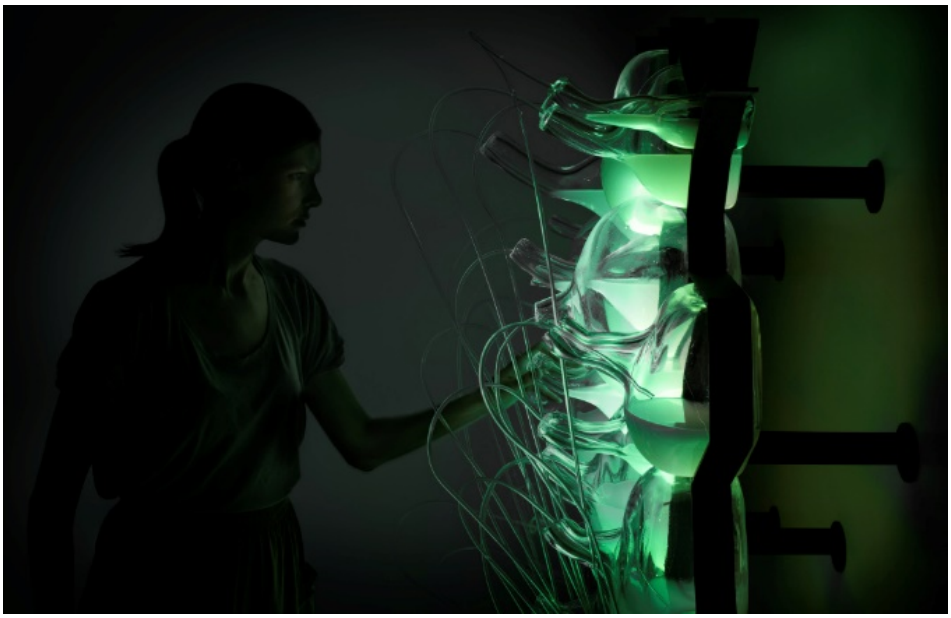

Илюстрация 18. *Биосветлината от бактерия*
Източник: https://www.cnet.com/pictures/philips-bio-light-concept-photos/.

Изводи

1. Трябва да се внимава да не се навреди на хората с лошо осветление в градовете;
2. Не трябва да се вреди и на природата с изкуствена светлина – флора и фауна;
3. Светлината трябва да е там, където има нужда от нея, а не насочена към небето;
4. Не бива да се хаби излишна енергия, трябва правилно да се избират часови диапазони на уличното и парково осветление;
5. Хубаво е да има различни варианти на осветление, включително за празници;
6. Осветлението не е добавка, а част от всеки урбанистичен проект;
7. Трябва да се внимава при смесването на дневно и изкуствено осветление, както и на различни светлинни източници;
8. Начин да се пести енергия е подмяната с ЛЕД (светодиоди) на градското осветление (засега).

Литература

Narboni, R. (2012). *Les eclairage des villes*. Paris: Infolio.

Kushner, M. (2015). *L'architecture de demain en 100 defis*. TEDBooks.

Стефанова, Г. (2021) *Архитектура и светлина*, София: Група цвят – България.

Studio Roosegaarde, https://www.studioroosegaarde.net/project/dune.

Your Friend In Reykjavik, https://yourfriendinreykjavik.com/winter-lights-festival/.

ERCO, https://www.erco.com/en/projects/outdoor/highline-park-5429/.

ТРЕТА ЧАСТ.

КАКВИ (ДА) СА ГРАДОВЕТЕ НА БЪДЕЩЕТО

Тази част от сборника представя резюмета на проекти, които студентите разработват по време на първото издание на школата през 2021 г. Проектите са изготвени по метода на интердисциплинарните екипни работилници с подкрепата на ментори от преподавателите и лекторите в школата.

Самият метод за подготовка на проектите е процес, предназначен да създаде ново мислене и действия за подобряване на качеството на живот в градовете. Целта е насърчаване на критичното разбиране на устойчивото градско развитие, придобиване на умения и поведение за работа в екип, комуникация, работа с различни дисциплини и културни различия, активно гражданство, овладяване на умения в областта на проектирането, изследванията, анализа и представянето.

УНИВЕРСИТЕТИТЕ В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО

Антония Николова, Деря Бекир, Роберта Колева,
Симона Трифонова, Теодора Вучкова

Видимите и невидимите връзки между градовете и университетите са слабо анализирани и осъзнати. Независимо от това, разнообразните начини, по които университети и градове, студенти и граждани, учени и политици си влияят, са факт. От характеристиките на кампусите до осигуряването на висококвалифицирани висшисти, научни изследвания, технологични иновации и подкрепа за бизнеса градовете и университетите в тях са в непространна връзка.

Една от характеристиките на съвременните университети е, че те променят визията си с напредъка на технологиите. Учебната среда се развива изключително бързо, променя се и начинът, по който протича образователния процес. Умният университет е университет, който използва технологични иновации, за да изпълни своята мисия. Университетът на бъдещето е този, при който са налични три основополагащи идеи, които го превръщат в зелена и интелигентна микрообщност. Това разбиране за университетската среда е разработена на базата на конкретния случай на Нов български университет, като за целта са предложени три стъпки към постигане на тази визия:

1. Рециклиране на територията на университетския кампус. Целите на идеята са да се намали вредното въздействие върху околната среда като се предотврати нецелесъобразното събиране на битов отпадък; централизирано компостиране на битов отпадък с цел наторяване без химически торове. Включват се креативни идеи за преустановяване на политиката за събиране на отпадъка;

2. Интелигентно осветление на територията на кампуса: UVC лампи за мека светлина и дезинфекция както в сградата на НБУ, така и на откритите пространства; Технологията School Vision с цел съсредоточаване; осветление със сензори с цел намаляване на енергоразхода; вертикално осветление, приложимо за изложби и събития; обединяване на идеите от т. 1 и т. 2 в комбинирана улична лампа със слънчев панели контейнер за разделно събиране на отпадъци;

3. Формиране на общностни студентски връзки и подобрения в сферата на свободното време. Общи пространства, денонощна библиотека, денонощно осветен парк на територията на кампуса и организиране на дейности за студентите в извънучебно време: ежеседмични безплатни кино прожекции; вечер на талантите в края на всеки семестър; музика на живо

два пъти в месеца.

За да гради бъдеще, едно общество на първо място трябва да бъде сплотено. Тази идея е насочена именно към дейности, които биха обединили студентите на НБУ от различни специалности да се забавляват, опознаят и да обикнат както кампуса, така и колегите си.

УЧИЛИЩАТА В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО

Йорданка Сомлева, Калина Сивчева, Кристина Атанасова, Симона Вълкова, Симона Върбанова, Кристиян Димитров, Християн Русев

Модерният град със своите технологии и иновации допринася изключително много за удобството на гражданина в забързаното му ежедневие. Заедно с всичките си плюсове не бива се пренебрегват и някои от сериозните проблеми, които същите иновации предизвикват. Напредващата градска инфраструктура и строителство са причина за лошото качество на въздуха, шумовото замърсяване и намаляващите зелени пространства.

Тези обстоятелства вдъхновяват идеята за изграждането на зелени пространства под формата на зеленчукови градини в дворовете на столичните училища. Целева група на проекта е деца в начална степен на обучение (първи – пети клас).

Учениците на възраст между 7 и 12 години са едва в началото на своето "академично възпитание", но едновременно в края на своето "семейно възпитание". Тази възраст е изключително подходяща за въвеждане на практически и теоретични занимания, свързани с отглеждането на различни култури.

В същността на идеята е да се обособят части от дворното пространство в училищата, така че да се позволи засаждането на различни зеленчуци, плодове и/или подправки. В зависимост от състоянието на конкретното училище и неговият двор тази градина може да бъде приложена по различен начин. Преместваеми сандъци, част от съществуващи лехи или обособяване на малки оранжерии. Заедно с това, проектът предлага употребата на дъждовна вода с цел поливане.

Проектът цели да предизвика интереса и обогати знанията на младите ученици, като заедно с това допринесе за обогатяване на зелените площи в градската среда.

ОБЩЕСТВЕНИЯТ ТРАНСПОРТ В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО

Вилимир Александров, Десислава Грозданова, Димитрина Велкова,
Кристина Балкова, Рита Тодорова

Градският човек има специфични нужди и проблеми, които са свързани с характеристиките на градовете и градският начин на живот. В сърцевината на този проект, стои идеята гражданите да „разчупят“ ежедневието и обстановката в градската среда чрез една културно насочена иновативна идея с многобройни ползи свързани с благосъстоянието на човека. Подобряване на обществения транспорт, намаляване на стресът и изграждане на общност са трите основни направления на идеята.

Обществения транспорт е от съществено значение за всяка градска инфраструктура, защото така всеки жител може да се придвижва свободно и да допринася индивидуално за намаляването на вредните емисиите във въздуха, които са основна заплаха и наболял проблем за здравето на жителите. Проектът има за цел да подобри имиджа на градския транспорт, чрез ефекта на музиката, вследствие на което той да се превърне в предпочитан начин за придвижване в рамките на града. Изследвания през годините затвърждават полезното въздействие на музиката върху човешкия организъм в ежедневието и именно обществения транспорт е мястото, където тя може да достигне до много хора всеки ден. Понижаване на стреса и тревогата, подобряване на настроението, повишаване на концентрацията и не на последно място – създаване на по-приятна фонова атмосфера за всички пътуващи. Това е амбициозен проект, който предвижда подбор на такава музика, която да бъде обединяваща, да предизвиква положителни емоции и да направи пътуването по-различно по приятен начин.

ГРАДСКИТЕ ЧЕШМИ В ГРАДА НА БЪДЕЩЕТО

Даяна Чолпанова, Емила Петрова, Мариета Колева, Нериман Моллаали, Теодор Бъчваров

Животът на Земята е възникнал във вода. Освен, че е жизнена потребност, дом, местен и глобален ресурс, регулатор на климата, тя може да бъде и източник на енергия.

Повече от две трети от населението в Европа е концентрирано в градските региони и е консуматор на около 80% от общото потребление на енергия, но делът на възобновяемите източници при производството на електроенергия е все още твърде малък – едва 18%.

В основата на един не толкова развит сектор в българската енергетика- хидроенергетиката лежи използването на активното движение на водата и преобразуването и в кинетична енергия. Усвояването на хидроенергийния потенциал би намалило екологичните последици, съществуващи при енергопроизводството. Затова този проект е свързан, именно с това несъответствие в българската енергетика и представлява един съвременен прочит на Витрувиевото водно колело- хидравлична турбина.

Водното колело на Витрувий използва течаща вода за създаване на мощност посредством гребла, на същите принципи е основана и хидравличната турбина, която се използва във водноелектрическите централи.

Основната идея на този проект е поставянето на умален вариант на хидравличната турбина в обществените чешми със свободен достъп на територията на гр. София. Идеята е първоначално да се поставят такъв тип турбини на площади, паркове и градини с голям пешеходен трафик, където ще може да се генерира високо количество електроенергия. Събраната електроенергия ще се съхранява в специални за това генератори, които от своя страна могат да бъдат използвани за захранване на уличното осветление.

Амбицията на този проект е превръщането на градовете в „зелени“ стъпка по стъпка с малки, но устойчиви и иновативни методи.

ПОЛИТИКИ И ИНОВАЦИИ
ЗА ГРАДОВЕТЕ

Сборник с доклади
от интердисциплинарната школа
„Политики и иновации за градовете“,
Първо издание 2021 г.

Българска
Първо издание

Автори:
Спартак Керемидчиев, Юлиана Хаджичонева, Евелина Стайкова,
Теодора Карамелска, Илдико Отова, Албена Павлова, Виолета Шатова,
Петър Петров, Гергана Стефанова
Антония Николова, Деря Бекир, Роберта Колева, Симона Трифонова,
Теодора Вучкова, Йорданка Сомлева, Калина Сивчева,
Кристина Атанасова, Симона Вълкова, Симона Върбанова,
Кристиян Димитров, Християн Русев, Вилимир Александров,
Десислава Грозданова, Димитрина Велкова, Кристина Балкова,
Рита Тодорова, Даяна Чолпанова, Емила Петрова, Мариета Колева,
Нериман Моллаали, Теодор Бъчваров

Съставителство и научна редакция:
Евелина Стайкова, Юлиана Хаджичонева

Рецензенти:
проф. д-р Анна Кръстева, доц. д-р Кристиян Хаджиев

Формат 70/100/16
Печатни коли 8,5

Издателство „Авангард Прима“
ISBN 978-619-239-754-8

София, 2022 г.

9 786192 397548